

3.8.

VÖRÖS GABRIELLA: A TEMETŐ KRONOLÓGIÁJA

3.8.1.

A SZARMATA KOR IDŐRENDJÉNEK KUTATÁSA

A korszak kutatástörténetét, ezen belül az időrend kutatásának módszereit és eredményeit is beleértve, a 80-as évek közepéig Vaday Andrea foglalta össze.²⁸⁴ Elemzésében jól tükröződik a szemlélet változása, és ezzel együtt a kutatás módszereinek finomodása is.²⁸⁵ Az anyagközlő részfeldolgozások megjelenése után az első nagy összefoglalások a történeti eseményekhez való kapcsolódást célozták meg. A megközelítés, az elemzett források jellegéből adódóan, elsősorban történeti volt. Ezekben a munkákban érezhető, hogy a régészeti leletanyag bár fontos, de nem játszik perdöntő szerepet az egyes történeti események, folyamatok megítélésében. Alföldi András, Harmatta János és Mócsy András munkái azon túl, hogy alapot jelentettek a további, tárgyközpontú régészeti kutatásokhoz, segítettek a római és barbár történelem sokágú összekapcsolásában, szinkronba hozásában is.²⁸⁶

A régészeti anyag első nagy rendszerezője Párducz Mihály volt. Munkássága elsősorban azért fontos a mai kutatás számára, mert összegyűjtötte és részben közzé is tette a szarmata szállásterület nagy részének emlékeit.²⁸⁷ Összegzéseiben a történeti kutatások eredményeit is felhasználva sokféle szempontból vizsgálta az alföldi leletanyagot, így jöttek létre kronológiai rendszert is jelentő csoportjai. Vaday Andrea elemzésében meggyőzően mutatott rá, hogy Párducz munkássága mennyire meghatározó volt a korszak kutatásában. Legfőbb érdemét abban látja, hogy elsőnek foglalkozott mélyrehatóan a Kárpát-medencében

feltárt szarmata leletanyaggal, és elméleti kutatásainak alapjait az addig előkerült leletanyag ismeretében rakta le.²⁸⁸ Módszereit, következtetéseiinek egy részét máig idézik, de körültekintéssel kell kezelni összegyűjtött leleteit, és a hozzájuk kapcsolódó információkat. Sokuknak a leletkörülményei bizonytalanok, a leletegyüttesek nemritkán hiányosak, a jelenségek megfigyelése vagy hiányzik, vagy a nagyarányú rablottság miatt nem volt lehetséges. Módszertani szempontból hibának bizonyult például, hogy a temetkezési rítus egyik elemének, az elhunyt feltételezett sírbeli helyzetének túl nagy jelentőséget tulajdonított. Kiderült ugyanis, hogy minden alapot nélkülöz az a kiindulópontja, hogy a halottakat ülve, guggolva, sőt állva temették el, aminek részletes cáfolatát Vaday Andrea végezte el.²⁸⁹ Ezt követően a kutatók végleg „leszámoltak” ezzel az elmélettel és egy sor további következtetéssel is.²⁹⁰ Párducz elméletét sokszorosan cáfolták az ásatási megfigyelések, már a 60-as évek elejétől,²⁹¹ és mivel munkáiban a rítusnak ez az eleme a következtetések egyik alapját jelentette, az eredmények egy része még akkor is kérdőjelessé vált, ha a felvetéseihez a leletanyag széleskörű és alapos vizsgálata is társult. Ma már végképp lemondunk különböző etnikai és kronológiai csoportjairól, miközben a cáfolatok nem jelentik egyben a korábbi elméletek megoldást jelentő, megnyugtató átdolgozását. Kiderült, hogy újfajta gondolkodás és módszerek szükségesek, ha érdemben tovább szeretnénk lépni a korszak kronológiai és egyéb kérdéseinek a megválaszolásában.

284 VADAY 1989, 35–38.

285 Vaday Andrea a Szolnok megyei anyag feldolgozását végezte el, de eredményei sokszor a teljes alföldi Barbaricumra vonatkoznak. A kutatástörténeti fejezet egyrészt kitűnő összefoglaló, másfelől pedig a szerző olyan kritikáját és elemzését adja ebben a kronológiai kutatásoknak, amivel teljes mértékig azonosulni lehet.

286 ALFÖLDI 1939; ALFÖLDI 1942; HARMATTA 1949; HARMATTA 1950; MÓCSY 1965; MÓCSY 1974a; MÓCSY 1974b; MÓCSY 1977.

287 PÁRDU CZ 1931; PÁRDU CZ 1941; PÁRDU CZ 1944; PÁRDU CZ 1950.

288 VADAY 1989, 36–39.

289 VADAY 1989, 193–203.

290 KULCSÁR 1998, 7.

291 Párducz szinte saját maga cáfolta meg korábbi állításait, amikor a Csongrád-Laktanya lelőhely ásatásának folytatáskor elkészültek az első, hiteles, a rablásokat egyértelműen bizonyító sírrajzok (PÁRDU CZ 1963, 49–63).

Nem volt kérdéses, hogy a Párducz munkásságára alapozott, de mégis új korszakot jelentő kutatások eredményeit az új leletanyag tükrében a régészeti és a történeti adatok kritikai összevetése tökéletesítheti, zömében a friss feltárások hiteles megfigyeléseinek, eredményeinek felhasználásával, valamint a társtudományok (antropológia, archeozoológia, történeti földrajz, geológia stb.) segítségével. Legalább ennyire fontos volt a régi eredményeket áttekintve, azok kritikáját megfogalmazva, újfajta módszerek alkalmazásával előbbre lépni. A Párducz Mihályt követő új generáció e korszakra szakosodott kutatói már egyformán eligazodnak a K-i szállásterületek emlékei, a római szomszédság leletanyaga, és a történeti források adatai között is. Lassan egyre többen kapcsolódtak be a korszak kutatásába, így lehetővé vált a vita, az együttműködés, ami újabb lendületet adott, s egyre népszerűbbé vált a szarmaták történetének és régészeti emlékének vizsgálata határon innen és túl.²⁹²

Az is látható azonban, hogy a kronológia terén a közeljövőben sem lesz gyors áttörés, annak ellenére, hogy minden egyes régi és új munka is foglalkozott és foglalkozik időrendi kérdésekkel, a leletek, a jelenségek időrendi helyzetével. A források közvetlen és közvetett adataiból már a kutatások korai időszakától ismertté vált a szarmatákkal kapcsolatba hozható események kronológiája,²⁹³ ami a forráskritikának köszönhetően egyre finomodik.²⁹⁴ Az alföldi szállásterületre vonatkozó, vagy azzal kapcsolatba hozható események (háborúk, a szarmata népcsoportok mozgása stb.) viszont a statikus lelőhelyek, falvak és temetők részleteivel csak nagyon nehezen hozhatók időrendileg szinkronba, vagy legalább valamilyen feltételezett összefüggésbe.

A szarmata kor időrendjének gerincét még ma is a hármas felosztás uralja: korai, középső és késő szarmata kor, amihez egy nagyon lazán kezelt, századonkénti beosztás is társul. Egy századon belül legtöbbször csak valószínűsíteni lehet a szűkebb időrendi besorolást, akár telepről, akár temetőről van szó. Vaday Andrea a Szolnok megyei anyagot feldolgozó munkájában egy ennél részletesebb, a történeti eseményeket alapul vevő belső időrendet állított fel, finomítva ezzel a klasszikus hármas felosztást.

A történelmi eseményekhez igazodva, tehát az alábbi kép rajzolódik ki:²⁹⁵

I. Korai szarmata periódus:

1. Első fázis: a betelepedés időszaka.
2. Második fázis: az 1–2. század fordulójától a markomann háborúk végéig, 180-ig.

II. Középső szarmata periódus:

A római felügyelet időszaka: a markomann háborúk lezárásától (180) a 3. század közepéig.

III. Késő szarmata periódus:

1. Korai fázis: a roxolán betelepedés, Dacia feladásától (271) a tetrarchia koráig.
2. Második fázis: törzsi széttagolódás, a római hatás vége és a barbarizálódás, Diocletianus uralkodásától a hunok megjelenéséig.
3. Hun kori fázis: a politikai hatalom végleges elvesztése: a hun felügyelet időszaka Attila haláláig.
4. A szarmata történelem vége: nagyjából az 5. század utolsó harmada.

Az események menetét követő belső időrend jól áttekinthető és logikus rendszerbe helyezi a szarmaták Kárpát-medencei történetét, valamint Pannonia provinciával és a környező népekkel kialakított kapcsolatrendszerét. Egyelőre azonban nagyon nehéz ezekhez a történetileg megalapozottan rövid, de a régészeti anyag elkülönítése szempontjából néha túlzottan is kurta periódusoknak megfelelő időintervallumokhoz a régészeti jelenségeket hozzárendelni, bár kétségtelen, hogy vannak ezen a téren is meggyőző eredmények.²⁹⁶ Az utóbbi időben a korszak egy-egy rövidebb időszakának, vagy a szarmata szállásterület egy-egy földrajzi egységének részletekbe menő alaposítással történő elemzése is megtörtént. Legutóbb például éppen az írott források és a régészeti leletek között feszülő – és egyelőre feloldhatatlan – időrendi kérdésekkel foglalkozott Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria, a legkorábban beköltöző jazig népcsoport kutatásának összefoglalásában.²⁹⁷ Úgy tű-

292 A korszak felé történő nyitás fontos fórumai a nemzetközi konferenciák, valamint a hazai fórumokon megtartott tanácskozások, és az ezeket kísérő kiadványok, melyek közül eddig két kötet jelent meg: Aszód–Nyíregyháza: 2001 (*International Connections* 2001), Orosháza: 2004 (*SzKMÉ* 7 (2005)), Kecskemét: 2005, Szabadka: 2006, Miskolc: 2008.

293 ALFÖLDI 1942.

294 FEHÉR–KOVÁCS 2003; FEHÉR–KOVÁCS 2004.

295 VADAY 1989, 205–210.

296 VADAY–DOMBORÓCZKI 2001, 115–122.

297 ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006.

nik, hogy igazi áttörést az időrendi problémák megoldásában az újabb leletek előkerülése jelentheti, mert az írásos források száma véges, átértékelésük pedig – úgy véljük – nem hozhat már átütő eredményt. Az elmúlt évek ásatásai nagyon sok új információt hoztak a felszínre, így elképzelhető, hogy a megoldás már a múzeumok raktáraiban található.

Ha a korszakkal foglalkozó bármelyik munkához nyúlunk, legyen az anyagközlő, vagy nagyobb összefüggéseket tárgyaló, mindegyiknek fontos része a kronológia, a leletek időbeli elhelyezése. Ugyanakkor sokszor szerepel az eredmények összegzésekor, mint például Kulcsár Valéria 1519 sír adatait feldolgozó munkájában is, hogy a korszak kutatásának egyik gátló tényezője a belső kronológia kezdetleges volta. Csak kísérletek történtek ugyanis a kronológiai pontosításokra és: „A datálás néha feltételes, vagy túlságosan tág határok között mozog.”²⁹⁸

A bizonytalanságok egyik oka kétségtelenül az, hogy a kutatók eddig kizárólag viszonylag kis sírszámú temetőrészletekkel tudtak csak dolgozni, és a sírok hatalmas arányú rablottsága (átlagban 80% vagy afölötti) sem kedvezett az összefüggések elemzéséhez. Ráadásul csak kevés olyan fogódzó található a korszak régészeti anyagában, amelynek abszolút kronológiai értelmezése egyértelmű, és amelynek segítségével a történeti források eseménytörténete a leletekkel szinkronba hozható. Számolnunk kell azzal a körülménnyel is, hogy a történeti források és a régészeti emlékek között alapvető ellentmondás feszül. Közhelyszámba megy, hogy a rómaiak tudósításai szinte kizárólag katonai eseményekre koncentráltak, hézagosak, ráadásul a különböző adatok sokszor egymásnak is ellentmondanak, de természetesen kellő kritikával, körültekintéssel fel lehet használni ezeket az adatokat is.

A településeket és a temetőket időrendileg legtöbbször nehéz szinkronba hozni egymással, ami nem könnyíti meg a korszak belső kronológiájának pontosítását. Ennek egyfelől kutatástörténeti oka van: a telepek

kutatása jókora fáziskéséssel indult meg; a megismert településrészletek elhelyezkedése pedig földrajzilag jóval egyenetlenebb, mint a temetőké, ráadásul egészen eltér a leletanyag összetétele is. A telepek leletanyagát szinte teljesen kitevő kerámiaanyag vizsgálatának módszerei kidolgozottak, de a tipológia, az összehasonlító elemzések földrajzi értelemben egyelőre csak szűk területre (Szolnok megye, Békés megye, Felső-Tisza-vidék),²⁹⁹ és legtöbbször mindössze egy-egy lelőhelyre korlátozódtak.³⁰⁰

A kutatás a sok különbözőség mellett azonban a telepek és a temetők kronológiai besorolásakor lényegileg ugyanazt a módszert követi: elsősorban az idegen importtárgyak időrendi meghatározásával operál. Sajnos azonban, még ez is nagyon kezdeti stádiumnál tart, ugyanis a *terra sigillaták* felgyűjtése,³⁰¹ és az új terepbejárások, ásatások anyagában feltűnő darabok folyamatos feldolgozása mellett csak napjainkban kezdődött meg pl. a római mázas kerámia felgyűjtése és értékelése.³⁰² A római amforák felismerése és azonosítása is éppen most indult el, és az eredmények – reményeink szerint – hamarosan fontos támpontjává válhatnak a korszak római – barbár kapcsolatainak kutatásához.³⁰³

Nem jobb a helyzet a római üvegleletekkel, vagy a telepeken fellelhető római pénzekkel sem, melyeknek az előfordulása viszonylag ritka volt eddig. Felmerül azonban a gyanú, hogy a gyér előfordulásnak ásatástechnikai oka is lehet, hiszen a nagyméretű objektumok ásós-lapátos bontási technikája egyáltalán nem kedvezett a többnyire töredékes, áttetsző üvegek és az apró, szinte észrevehetetlen pénzek megtalálásának.³⁰⁴ Éppen a legutóbbi feltárások új módszerei, vagy pl. a pénzek megtalálása érdekében a fémkeresők alkalmazása, és ennek eredményeképpen megfigyelhető tömeges – a korábbiakhoz képest mindenképpen annak számító –, előkerülés figyelmeztetnek arra, hogy valószínűleg jóval több római pénz lehetett a szármata telepeken, mint ahogyan az eddigi adatokból azt sejtettük.³⁰⁵ Ha ez a tendencia folytatódik, előfordulhat,

298 KULCSÁR 1998, 9.

299 A települések kutatástörténetével nem foglalkozunk, az idézett példák csak illusztrálják a mondanivalónkat.

300 VADAY 1989, 131–179; VADAY 1996; VADAY 1999a; VADAY–SZEKERES 2001; ISTVÁNOVITS 2007; ISTVÁNOVITS–LÓRINCZY–PINTYE 2005.

301 GABLER–VADAY 1986; GABLER–VADAY 1992.

302 VÁRI 2009.

303 SÓSKÚTI–SZ. WILHELM 2004.

304 A közelmúltban közzétett tiszaföldvári telepről származó üvegek viszonylagosan nagy száma és típusainak sokfélesége szemlélteti, hogy a római üvegáruk megjelenése a barbaricum telepeken nagyobb arányú és sokszínűbb lehetett, mint a temetőkből (VADAY 2005b, *Tafel* 19, 1–3, 7–8, 10–12).

305 Sós-kúti Kornél szíves szóbeli közlése. A 2008-as, Csongrád megyében, az M43-as út nyomvonalán folytatott ásatáson meglepően nagy számú, közel félszáz érem került elő.

hogy a leletek számának gyarapodása minőségi változást fog jelenteni a leletcsoportok megítélésében, és a telepkek kronológiai rendszerének meghatározásában is.

Az újabban felfedezett római leletek, új lelettípusok felvetik, hogy vajon a 30-as 40-es évektől feltárt telep-részleteken miért hiányoznak a római importárúk – a legfeltűnőbb talán a mázas kerámia hiánya –, holott a mostani feltárásoknál rendszeresen találkozhatunk ezekkel. A megfigyelések finomodásával, a leletanyag elméleti feldolgozásának fejlődésével időről-időre még mindig lehetnek ezen a területen is új felfedezések, amelyek a továbblépés lehetőségével kecsegtetnek az időrend finomításával kapcsolatban is.

Az egyik legjobb példát arra, hogy az új felfedezések milyen elemi hatással vannak a korszak kutatására nem a telepkek, hanem a temetők köréből vesszük. Köztudott, hogy az első körárkos halmos sírok Orosháza határában történt felfedezése és közzététele Zalotay Elemér nevéhez fűződik még az 50-es évek elején.³⁰⁶ A cikk megjelenését követően egyre-másra kerültek elő az ásatásokon a szarmata temetőkből a körárkok, ami mára megszokott, magától értetődő jelenséggé vált a korszak feltárásain. Ma már mindenki számára világos, hogy nem egy ritka, különleges temetkezési rítusról van szó, hiszen az anyaggyűjtéseknek köszönhetően kiderült, hogy a 2–5. század között szélteben-hosszában alkalmazták a szarmata szállásterület teljes területén.³⁰⁷ Az árok és halom együttesében a kutatás számára az a legfontosabb információ, hogy a sírok körülárkolásának szokása ezen a területen a 2–5. század között csak és kizárólag a szarmata etnikumhoz köthető. Ez egyben azt is jelenti, hogy a temetkezési rítusnak ez az eleme nem mellőzhető, amennyiben a Kárpát-medence etnikai képéről kívánunk képet alkotni a jelzett időszakban. Felmerül persze a kérdés, hogy vajon érdemben fel lehet-e használni azokat a megfigyeléseket és ásatási eredményeket, amelyek az 1952 (ebben az évben volt az ásatás) előtti időszakra vonatkoznak? Avagy számolnunk kell azzal, hogy a korabeli kutatóárkos ásatási módszernek „köszönhetően” számos olyan kulcsfontosságú lelőhelyen (Csongrád-Laktanya, Tápé-Malajdok) is lehettek körárkok, amelyek esetében a vonatkozó kérdéssről hallgatnak

a korabeli ásatási dokumentációk és feldolgozások.³⁰⁸ E feltevés igazolását persze csak a régi ásatások hitelesítésével lehetne eldönteni, amire – legalábbis a legfontosabb temetők esetében – előbb vagy utóbb mindenképpen sort kellene keríteni.

Ezek után óhatatlanul felmerül, hogy vajon a régi ásatások anyagának felhasználása mennyi kockázatot rejt magában, ha úgy vonunk le következtetéseket, hogy a mai, egészen más szemlélettel és módszerekkel, összehasonlíthatatlanul alaposabb megfigyelésekkel vetjük ezeket össze? Nem torzítanak-e régi adataink lényegesen a statisztikán, elterjedési térképeken, végső soron pedig nem módosítják-e akár a kereskedelmet, akár az időrendet érintő megállapításainkat?

A temetők kronológiai szempontú kutatása jóval előrébb tart, mint a telepkeké. Egyrészt már sokkal korábban elkezdődött az előbbieket vizsgálata, másfelől pedig a temetők leletanyagát érintő elemzésnek lényegesen több fogódzópontja van, mint a telepkeken előkerülő leletanyag hasonló vizsgálatának. Nem véletlen, hogy a kutatók még manapság is elsősorban a temetőkhöz nyúlnak történeti, etnikai kérdések boncolgatásakor.³⁰⁹ A kronológia tisztázásának módszere azonban lényegileg ugyanaz, mint a telepkek esetében. Időrendi szempontból kitüntetett szerepet kaptak azok a leletek, amelyek a szarmata leletanyagban idegenek, azaz a közeli vagy távolabbi szomszédok anyagi kultúrájának a termékei. A kutatás figyelme ezen belül már a kezdetektől elsősorban a római eredetű tárgyakra irányult, hiszen a provinciák kutatása, a források feldolgozása és a kronológiai eredmények is előbbre járnak, mint a szarmata Barbaricum esetében. Nem véletlen, hogy a hosszú szarmata időszak periodizációjánál, amely szinte teljesen párhuzamos a szomszédos Pannonia történetével, az első, legkorábbi periódust éppen ebből a szempontból osztják két részre: az első, amikor még nem volt kapcsolat a rómaiak és a barbárok között (egyenesen szerint ugyan volt ilyen, de nagyon csekély); a második, amikor már megkezdődött a rómaiak és a szarmaták közötti, importtárgyakban is tükröződő kapcsolat.³¹⁰ Ez az első időszak a betelepüléstől nagyjából a 2. század elejéig tart, amely a korai szarmata kor időszakát jelenti. Többnyire a telepkek hiánya és a kis sírszámú temetők

306 ZALOTAY 1953, 63.

307 KULCSÁR 1998, 35–40.

308 VÖRÖS 1989, 56.

309 Szegvár-Oromdűlő korai (2. századi) település lakóinak meghatározásánál egyaránt szóba került a szarmata, dák és kelta népesség; esetleg ezek közül egyszerre mindhárom (ISTVÁNOVITS–LÓRINCZY–PINTYE 2005, 78–79).

310 VADAY 1998, 123.

jellemzik. A temetkezésekben szinte kizárólag a K-ról hozott, tehát az itteni szállásterületen korábban ismeretlen viseleti tárgyakat, mellékleteket találjuk.³¹¹ A 2. század elejétől kezdve egészen e népcsoportok eltűnéséig folyamatosan számolnunk kell a római importtárgyak feltűnésével településeken és temetőikben egyaránt. Ezeknek az anyagukban, típusukban jól körülhatárolható leleteknek a kronológiáját sikerült az elmúlt évtizedek kutatásai során kidolgozni, és a római–barbár kapcsolatok alakulásával, valamint az írott források adataival is szinkronba hozni.³¹² Speciális csoportot jelent az úgynevezett hamisított vagy utánzott tárgyak köre. Ide tartoznak a *terra sigillaták*, a pénzek, a fibulák, sőt egyes gyöngytípusok is. A szarmata kézművesek gyakran előképnek, mintának használták a számukra fontos római tárgyakat, és sokszor olyan jó munkát végeztek, hogy a kutatók kétségbe vonják, vajon a kitűnő teljesítmény köthető-e egyáltalán a barbár szarmatákhoz. A másolt vagy hamisított tárgyakat aztán ugyanúgy sírokba helyezték, mint az eredetieket vagy a maguk formakincsét tükröző, „eredeti” saját gyártmányait. A 3 leletcsoport (import, másolat, autochton) megítélése további időrendi problémákat vet fel, tudniillik, hogy a másolt vagy hamisított tárgy időrendje hogyan viszonyul az eredetiéhez.

Az előbb felsorolt tárgytípusok mellett számos olyan egyedi darab vagy csak néhány példányban feltűnő, római gyártmányú tárgy is található a sírokban és a telepeken (kispasztikák, mécsesek, ládikák, zárok stb.), melyekkel ugyanolyan részletességgel és mélységben kell foglalkoznunk, mint a nagy tömegben előforduló árukkal.³¹³

A római tárgyak azért különösen fontosak kronológiai szempontból a barbaricum kutatás számára, mert gyártásuk időpontja sok esetben évtizednyi pontossággal meghatározható, ellentétben a barbár termékek tágabb időrendi besorolásával. A birodalom területén, így a provinciákban, tehát a Barbaricummal szomszédos Pannoniában, Dáciában és Moesiában feltárt római kori építmények, városok, falvak és temetők építésének, illetve használatának időszaka megnyugtató módon tisztázható. A különböző műhelyek működésének köre, időrendje,

az előállított termékek tipológiája szintén támpont lehet egyes római termékek barbaricum megjelenésének vizsgálata során. A legnagyobb kérdés – és ezzel kapcsolatosan folyamatos a vita –, hogy a barbárok szállásterületére elkerülő római tárgyak használata és földbe kerülésének ideje hitelt érdemlően megállapítható-e.³¹⁴

A római tárgyak jelenléte a provinciákon kívüli területeken, időrendi szerepükön túl, egy sor más fontos kérdéskör kutatására is lehetőséget ad. Elsősorban természetesen a római–barbár kapcsolatok elemzésének alapját jelentik. A telepeken és a temetőikben, valamint a kincsleletekben előforduló tárgyak fajtái, gyakoriságuk és kronológiai helyzetük, valamint előkerülésük földrajzi adatai fontos támpontokat jelentenek e kapcsolatok irányára, intenzitására, jellegére és korszakaira vonatkozóan. Ezzel a kérdéskörrel régóta és behatóan foglalkozik mind a barbaricum, mint a provinciális régészet, a kutatás helyzetének és eredményeinek ismertetése messzire vinne mostani témánktól.³¹⁵

Arra viszont, hogy a római–barbár kapcsolatok, elsősorban a források és a provinciális régészeti eredmények tükrében, a közel fél évezredes szomszédság során legalábbis ellentmondásosnak tarthatók, témánk szempontjából is feltétlenül érdemes kitérni. Minden jel arra mutat, hogy az alföldi szarmatákkal szomszédos pannoniai *limes* kiépítése, folyamatos tökéletesítése, sőt még a 4. századi átkelőhelyek megépítése, a barbaricum őrhelyek kialakítása, a hosszanti sáncok megépítése a Barbaricumban, végső soron mind-mind ugyanazt a következetes politikát szolgálta: a barbárok távol tartását a birodalomtól. Azt is igazolta a kutatás, hogy a kapcsolatok szorgalmazása, a szövetségi rendszerek kialakítása és fenntartása, egyes barbár csoportok befogadása, szövetségesként való kezelése is ugyanezt a célt szolgálta.³¹⁶ A Duna valójában két különböző világot választott el egymástól, és a kényszerű, de szükséges, ugyanakkor elsősorban a római érdekeket szolgáló kapcsolatok ellenére ez a különbözőség Pannonia feladásáig (sőt még tovább is) fennmaradt. A rómaiak részéről tehát a távol tartás, az elkülönülés volt a végső cél, aminek érdekében

311 Nem hallgatható el, hogy ezek a leletegyüttesek majdnem kivétel nélkül szórványként értelmezhetők, hiányosak és a legtöbbjükéről (így az előkerülésük körülményeiről) semmit nem tudunk (VÖRÖS 2006, 3. kép).

312 PROHÁSZKA 2000; VADAY 2005b.

313 VADAY 1998, 120–122.

314 ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1994, 69–70; VADAY 2003a, 373–375.

315 A Pannoniával szomszédos quadok (PROHÁSZKA 2000) és szarmaták kereskedelmére (GABLER 1975; GABLER 1990; GABLER 1994; VADAY 1998; VADAY 2005a; VADAY 2005b) vonatkozó források és régészeti adatok számos ponton összekapcsolhatók, sok hasonlóságot mutatnak, de bőven vannak eltérések is (pl. a korai római import mértéke és iránya tekintetében).

316 MÓCSY 1974a, 85–117; MÓCSY 1974b, 107–131.

kereskedelmi kapcsolatok, szövetségi rendszerek létrehozása, sőt ajándékozások sem voltak kizártak. Ennek a távol tartásnak köszönhető, hogy a szarmaták nem váltak romanizált közösséggé, még a *limes* közvetlen közelében sem, annak ellenére, hogy a „római hatás”, a kapcsolatok megléte, sőt bizonyos időszakokban ezek feltűnő intenzitása tagadhatatlan.

Nehéz felmérni, hogy a római tárgyak barbaricum köre mennyire volt sokszínű, és milyen mennyiségű lehetett. Összegyűjtésük régóta tartó, és szép eredményeket felmutató folyamat, de ma még korántsem tart a végénél: földrajzi szempontból sem teljes, és ráadásul csak néhány fontos tárgycsoportot ölel fel. Nehézséget jelent továbbá, hogy a forráshelyek néhány utalásán kívül kizárólag a szarmata lelőhelyek állnak a kutatás rendelkezésére. Ezek leletanyagának összetétele, a következőkben részletezett okok és körülmények miatt azonban sajnos nem tükrözhetik teljes mértékben a római–barbár kapcsolatok tárgyában is lemérhető intenzitását.

A telepeken eddig előkerült római leletek, egy-egy használati tárgy, vagy annak töredékei nélkülözhetetlen adatokat jelentenek a római–barbár kapcsolatok sokszínűségének értelmezéséhez, de nem lehetnek alkalmasak és elégségesek az anyagi kultúra egykori gazdagságának, tipológiájának illusztrálására, illetve végképp nem alkalmasak annak mértékének felmérésére. A felhagyott településeken ugyanis a szemétnak minősíthető nagy mennyiségű kerámián – közöttük a római gyártmányú kerámia- és üvegedények darabjaival – és az állatcsontanyagon kívül a szarmata kézművesség egyéb termékei alig találhatók meg, néhány kivételes esettől eltekintve. A római exportként meghatározható anyag 1% körüli értéket mutat a nagy felületű szarmata telepeken is.³¹⁷ Közismert, hogy a fémeknek milyen kitüntetett szerepe volt a fémhányaktól elzárt alföldi szállásterületen, és mivel a szarmaták nehezen jutottak alapanyaghoz, még a törött, elhasznált fémekeket is újrahasznosí-

tották, a római és a helyi gyártmányokat egyaránt.³¹⁸ Legtöbbször arra lehet következtetni, hogy a településeket elhagyó közösségek kiürítették a falut, és minden használható tárgyat magukkal vittek.³¹⁹ Találtak arra is bizonyítékokat egyes telepek feltárása során, hogy a falut, vagy annak egy részét fel kellett hagyni, vagy éppen tűzvész áldozatává vált.³²⁰ De a kényszerűen, gyorsan felhagyott telepeken sem sokkal számottevőbb a fémleletek száma. Sőt arra is van adatunk, hogy megégett pénzek kerültek elő temetkezésekben, pl. Szeged-Tápén, ezért felmerül a gyanú, hogy még tűzvész, vagy a falu felégetése után sem hagyták veszni az értékes fémtárgyakat.³²¹ Tehát a telepek nem kínálnak túl sok fogódzót vagy jelentős mennyiségű és színes római leletanyagot, amely alatt itt most elsősorban a fémtárgyakat értjük.

A római tárgyak előfordulásának fontos színterei a temetők. A sírokba kerülő tárgyak körét a temetkezési szokások, valamint a hitvilág határozta meg – nyugodtan hozzá lehet tenni: határolta be –, éppen ezért a sírokban feltárható tárgyak fajtája és száma, sőt még a mérete is szigorúan kötött volt.³²² A leletek nagyjából két nagy csoportba oszthatók: az egyik csoportba az elhunythoz szó szerint is szorosan kapcsolódó ékszerek és viseleti tárgyak, a másikba pedig a sírokba (koporsókba, gerendakamrákba, néha a halottra) helyezett mellékletek tartoznak. A szarmatáknak jól körülhatárolható, szigorú temetkezési szokásaik voltak. Vannak persze kivételek,³²³ de éppen a sok hasonlóság, az évszázadokon keresztül alkalmazott szokások (tájolás, a sírgödör előkészítése, vas-kapcsos koporsók használata, a sírok körülárkolásának szokása stb.) teszik annyira nehezzé az egyes bevándorlási hullámok idejének eldöntését vagy a közelebbi etnikai meghatározást, a roxolánok vagy az alánok elkülönítését a lelőhelyek leletanyagában.³²⁴ A sírba került – és megmaradt³²⁵ – tárgyaknak egy szűk csoportjával tudunk csak számolni, aminek összetételére alig volt hatással a közel félezer éves római szomszédság.

317 VADAY 1999a, 196, 226, 33. grafikon.

318 VADAY 2005a, 157–158.

319 ISTVÁNOVITS 2007, 181.

320 VADAY 1997, 77–107.

321 VÖRÖS 1996, 130.

322 Az edénymellékleteket a jelöletlen sírokban mindig a koporsón belülré helyezték, ezért feltételezni lehet, hogy a háztartásban használt edények kicsiny példányai (poharak) vagy kicsinyített másai (tálak, hombárok, korsók, gömbös edények stb.) kerültek a sírokba. A gerendakamrákba helyezett koporsók esetén más a helyzet, amit a madarasi halmok kamrái is bizonyítanak. Ezeknél a síroknál a koporsón kívülre is helyezhettek (nagy méretű) edényeket.

323 KULCSÁR 1998, 66–69.

324 ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1997, 162–163.

325 Számolnunk kell szerves anyagból készült tárgyak sírba helyezésével is, melyek között egyaránt lehetett import és helyi készítmény is (VÖRÖS 2005a, 91–96).

A rítusban egyetlen lényeges, korábban ismeretlen, de a 2. századtól széles körben elterjedt római „hatású” elemet tart számon a kutatás: a pénzek sírba helyezését.³²⁶ Az érmeiken kívül, az összes többi, a szarmaták sírjaiba kerülő, népesebbnek számító római leletcsoport vagy ismert volt már az alföldi betelepedés előtt is (pl. fibulák, tükrök), vagy beleillenek a szarmaták temetkezési rítusába. Egyértelmű, hogy a római edények, üvegek funkciója ugyanaz a sírokban, mint a szarmata készítményű kerámiaedényeké: többnyire a lábhoz helyezve a gondoskodásnak egy sokszor elvont, vagy legalábbis redukált megnyilvánulása, ezért tehát nem jelentenek új vonást a rítusban.³²⁷ A fibulák értelmezése, hogy vajon díszítettek-e, vagy praktikusan a ruhák hasítékának összetűzését szolgálták-e, vitatott. A kérdés tehát, hogy végső soron ékszerek vagy viseletei tárgyak voltak-e, mindmáig nyitott.³²⁸ Kulcsár Valéria az ékszerek között tárgyalja a fibulákat, kiemelve, hogy a nőknél csaknem

kétszer gyakrabban kerülnek elő, mint a férfiaknál.³²⁹ A fibulákhoz hasonlóan a tükrök a K-i szarmata anyagból is ismert sírmellékletek,³³⁰ viszonylagos ritkaságuk miatt azonban a ládikákhoz hasonlóan presztízstárgyként lehet őket értelmezni. A római eredetű tárgyak közé tartoznak még a csengők, gemmák, bullák, gyűrűk, karperecek, csüngők,³³¹ de ritkán pl. római övveretek is előfordulnak a sírokban, a korai és a késői időszakban egyaránt.³³² E római tárgycsoportok barbaricumi elterjedését, valamint szerepüket a temetkezési rítusban és kronológiai problémáikat az eddigi kutatás részben vagy egészben, de érdemben elemezte, és eredményei kitűnően használhatók.

A madarasi temető nagy sírszámú, hosszú ideig használt temetkezési hely, ezért érdemes megvizsgálni, hogy a *limes* közelében lévő lelőhelyen milyen összetételű, és időrendi szempontból hogyan értékelhető római eredetű leletanyag került elő a sírokból.

3.8.2.

A TEMETŐ RÓMAI IMPORT TÁRGYAI (KERÁMIÁK, ÜVEGEK, TÜKRÖK, ÉRMEK, FIBULÁK)

A római kapcsolatok szempontjából nagyon fontos a madarasi lelőhely földrajzi elhelyezkedése és természetföldrajzi – elsősorban vízrajzi – környezete, amely körülvette azt a közösséget, amely ide temetkezett. Az első, ami első látásra is szembetűnő, a lelőhelynek a *limes*hez, tehát Pannoniához való közelsége [287. kép].

Sajnos nem ismerjük a temetőhöz tartozó települést, az ország nagyobb területéhez hasonlóan ezen a tájékon sem volt rendszeres terepbejárás. Kőhegyi Mihály összefoglalta ugyanakkor a lelőhely tágabb környékre vonatkozó régészeti adatokat,³³³ valamint a korai térképeket és írott forrásokat, amelyek alapján valószínűsít-

hető, hogy milyen úton-módon kerülhetett kapcsolatba egymással a provincia lakossága és lelőhelyünk szarmata közössége. Fontos, hogy melyik lehetett az a legközelebbi út, amelyen eljutottak a római áruk a madarasi telepen „keresztül” a falu temetőjébe.³³⁴ Kutatásába egy nagyobb területet vont be, amelynek központjába a madarasi temetőt helyezte, s amely terület tágabb kereteit a természetes határok mentén vonta meg: Ny-ról a Duna, K-ról a Tisza, valamint a mai Kalocsától a Szabadka és Hercegszántó közötti képzeletbeli vonalig terjedő terület határolta. A kapcsolatok kulcsa maga a Duna folyam, amely ezen a vidéken ma is kanyargós,

326 KULCSÁR 1998, 57–59.

327 BARKÓCZI–SALAMON 1968, 29–39.

328 Több fibula együttes használata, illetve az a tény, hogy a korai római fibulák többsége a leányoknál és a nőknél fordul elő, viszont amellett szól, hogy fontos szerepük volt a díszítésben.

329 KULCSÁR 1998, 51–53.

330 ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993a, 9–58; KULCSÁR 1998, 59–64.

331 A sírokban néha előkerülnek egyedi tárgyak a nyakban, vagy a csuklóra fűzve, esetleg ládikába helyezve. Közöttük különböző eredetű és korú tárgyak, vagy csak tárgyak részei fordulnak elő, így római kocsi alkatrésze, *terra sigillata* edény oldalából kialakított csüngő stb.

332 ISTVÁNOVITS 1990, V. tábla 1–5; VADAY–DOMBORÓCZKI 2001, 193–197. *Abb.* 71–74.

333 KŐHEGYI 1965.

334 KŐHEGYI 1965, 27–28; LAKATOS 1983, 118–124.

287. kép A temető földrajzi elhelyezkedése

több ágra szakadó, és számos kisebb-nagyobb szigetet épített/épít ezen a folyószakaszon. Itt a folyó fő ága is széles kanyarokat vesz, és több kilométeres sávban tele van régi holtággal és mederrel, valamint tavakkal. A mindig ingoványos, vizenyős, mocsaras területnek csak azokon a pontjain telepedett meg az ember, és oda is temetkezett, ahol állandó szárazulatok voltak, és csak ezeket a szárazulatokat használva tudott közlekedni is. Régészeti szempontból különösen fontos,

hogy a madarasi lelőhely tágabb körzetében az áradásos, összefüggő területen a dunai átkelésre csak egyetlen hely volt alkalmas, a mai Dunaszekcsőnél, a római kori Lugiónál.³³⁵ Az átkelőhely fontosságát bizonyítja, hogy Lugióval szemben sikerült beazonosítani contra Florentiamot is.³³⁶ A barbaricumi oldalon, a Duna medrét követő több kilométeres mocsaras, járhatatlan sáv után következő magaspartról indulhatott tehát a Lugiót Partiscummal (a mai Szeged környékével) összekötő út,

335 KŐHEGYI–NOVOTNY 1967, 46–48, 12. kép.

336 KŐHEGYI–NOVOTNY 1967, 41, 2. kép; GÁBOR 2003, 130–132.

melynek régészetileg is megfogható nyomait a legutóbbi időben ismerhette meg a szakma.³³⁷ A légifelvételek, a terepbejárás és a szondázó ásátások eredményeképpen tisztázódott, hogy az említett út megtalált szakaszának egyik vége a 7,5 km-re levő bajai hídfőnek tart, és az út iránya Szeged felé mutat.³³⁸ A 2. század elejétől biztosan létező út közvetlen közelében helyezkedett el tehát a lelőhely, nem messze a még ma is monumentális vaskúti földvártól, melynek korai római leletei (kerámia, üvegek) bizonyítják a korán meglévő kapcsolatokat.³³⁹

A madarasi temető közvetlen környezetét is egy vízfolyás, a Kígyós-patak határozta meg. A Telecskai magaslat, amely a Kígyós-patak vonalát követve emelkedik ki környezetéből, kitűnő helyszínt biztosított a temetőhely kiválasztásához, és nyilván a közeli megtelepedéshez is.³⁴⁰ A temető tehát egy természetes magaslaton helyezkedett el, amelyet a Kígyós-patak határolt természetes módon: D-en egy mocsaras rész található, míg a többi oldalt mesterséges, a temető használatával egykorú árokrendszer zárta le [1. térkép].

A Lugio és Partiscum közötti út használatának idejét a kutatás a 2. század elejétől a 3. század utolsó harmadáig látja bizonyítottnak. Az időintervallum a Dacia létrehozása és feladása közötti időszakot íveli át, és birodalmi, katonai, valamint gazdasági érdekeket szolgált, tehát a két provincia közötti kapcsolatot biztosította. A madarasi temető elemzése ahhoz is támpontot adhat, hogy vajon a leletek jelentenek-e bizonyítékot az út további használatára, és hogy a provinciához való közelség játszott-e szerepet a temető importanyagának mennyiségében. Ez a leletcsoport a temető belső időrendjének kialakításában is fontos lehet, és lehetőséget adhat a tágabb környezet kronológiai képének tisztázásához is.

Mint korábban említettük, a *terra sigillata* és a néhány fibulatípus felgyűjtött korpuzán kívül, sajnos nincsenek olyan további, teljességre törekvő gyűjtések a birtokunkban, amelyek régészetileg bizonyítanák, vagy illusztrálnák a római–barbár kapcsolatok alakulását a szarmata szállásterület teljes területén, a jelzett időszakban.³⁴¹ Egy nagy sírszámú temető tehát, ráadásul a birodalom határvidékének közvetlen közelében, egy bizonyíthatóan létező út mellett, kitűnő lehetőséget jelent további adatok gyűjtésére ebből a szempontból is.

A) KERÁMIÁK³⁴²

Terra sigillata [2. térkép]

Ép *terra sigillata* a temető egyetlen sírjából került elő (417. sír, jelöletlen),³⁴³ a *Drag*. 33 típusú edény, a rheinzaberni műhely terméke, gyártási ideje a 2. század vége, a 3. század első harmada [97. tábla 3].³⁴⁴ A sírban Commodus denar (188–189) is volt, ami azt jelenti, hogy a pénz verésének és az edény előállításának ideje szinte tökéletesen egybeesik. Feltételezhetjük, hogy a Barbaricumba is egy időben kerültek. Nagyon ritka eset, hogy egy szarmata temetkezésben egyszerre kettő vagy még több római tárgy kerüljön elő, és ha előfordul sem jelenti automatikusan, hogy gyártási idejük és használatuk időtartama is egybeesne.³⁴⁵ A sír további lelete egy vasból készült ár volt, ami időrendi szempontból nem jelent újabb megerősítést, igaz nem is mond annak ellent.

A 417. sírban kibontott *Drag*. 33 típusú *terra sigillata* gyártásának ideje egy új, fellendülő korszak kezdetét jelentette Pannonia kerámiaimportjában. A markomann háborúk előtti időben elsősorban a lezoux-i kerámiáé

337 PATAY 2005. A kutatók számos utat feltételeznek, melyeket a római leletek előfordulására alapoznak. Erről lásd legutóbb: VADAY 1998 és VADAY 2003b, a korábbi szakirodalommal.

338 PATAY 2005, 400.

339 KÓHEGYI–VÖRÖS 1999, 226–227, 20. kép.

340 KÓHEGYI 1971a, 211, 2. kép.

341 A térség lelőhelyeinek római leleteivel (*terra sigillata*, pénzek) Gallina Zsolt foglalkozott (GALLINA 1999a, 76). Az adatok összegyűjtése és a terepbejárások is azt bizonyítják, hogy a rendszeres gyűjtés jelentősen módosíthatja és kiegészítheti a térségről kialakított hiányos képünket.

342 A tárgyak előfordulásának a helyét, azaz a sírok helyzetét a CD lemezen mellékelte térképen [1. térkép], valamint a sírok leírásánál (2. fejezet) megadott koordináták segítségével lehet könnyen megtalálni.

343 A sírok száma mellett szerepeltetjük a temetkezési rítus egyik lényeges elemét, azaz hogy maradt-e régészeti módszerrel megfigyelhető és/vagy feltárható nyoma a sírok jelölésének.

344 Gabler Dénes meghatározása, amit ezen a helyen is megköszönünk. Egy apró töredék a 656. sírból származik [127. tábla 14].

345 Időrendi szempontból meg kell különböztetni a gyártás és a sírba helyezés időpontját, e kettő mellett még két további tényezőt kell figyelembe venni: azt az időszakot, amíg a gyártási helytől a római tárgy a Barbaricumba, az adott közösséghez kerül, másrészt pedig a forgalomban vagy a használatban „eltöltött” időt. Ebben a fejezetben a római tárgyak gyártásának az időpontja szerepel, az előbbieken jelzett körülményekre, a tárgyak 4 lépcsőben történő korhatározásának nehézségeire később térünk ki.

volt a vezető szerep a provinciában, miközben már a rheinzaberni műhely is működött. A háború lezárását követően a dunai tartományokból, így Pannoniából is teljesen kiszorult a lezoux-i anyag, és nagy tömegben megjelent az új import, a rheinzaberni műhely termékeiből.³⁴⁶ A darab gyártási időszaka, a 180–210/220 közötti évek Septimius Severus (193–211) uralkodásának idejére esnek. Ezt az időszakot Pannonia virágkoraként tartja számon a kutatás, amikor virágzott a kereskedelem, és fellendült a helyi ipar is. Megfigyelhető, hogy a római anyag barbaricumai megjelenése és mértéke az évszázadok során elsősorban attól függött, hogy hogyan alakultak a provincia belső ügyei. A viszonylagos béke, a virágzó ipar és kereskedelem eredményeképpen juthatott el többek között az említett *terra sigillata* is a szarmatákhoz. Ráadásul a kutatás kimutatta, hogy a Ny-i *terra sigillata* legnagyobban számban éppen a dunai *limes* menti lelőhelyeken kerültek napvilágra.³⁴⁷

A madarasi temetőt használó közösség ellátása szempontjából azonban döntőnek bizonyult, hogy a Barbaricumba irányuló kereskedelem kiindulópontja Aquincum volt, amit az előkerült leletek szóródása egyértelműen bizonyít.³⁴⁸ Az import *terra sigillata* zöme tehát elsősorban a kereskedelmi központ környezetében, Aquincum előterében és szélesebb környékén került elő, és minél távolabb kerülünk ettől a központi helytől, annál kisebb lesz a mennyisége.³⁴⁹ Ilyen körülmények között érthető tehát, hogy Madarason a római kereskedelmi és hadiút közelsége, ami a *terra sigillata* áru Pannoniába áramlásának idején használatban volt, nem jelentette automatikusan az edények tömeges jelenlétét a temetőben.

Római házikerámia [2. térkép]

Madarason 8 sírból került napvilágra olyan edénymeléklet, amely idegen a jellegzetesen szarmatának tartható kerámiaművességtől, és feltételezhető, hogy római importként kell értelmezni. Kettő kivételével egy szűk

tipológiai csoportba tartoznak, valamennyien kicsi vagy közepes méretű bögrék, többnyire téglavörös színűek, külső felületükön piros festés nyomai vagy agyagmáz figyelhető meg. Egy sűrke, fazék alakú edény tartozik még a csoporthoz és egy nagyméretű, vörösre festett korsó.

Először a legnépesebb csoporttal, a bögrékkel foglalkozunk. A 163. jelöletlen sírban az összes közül a legkisebb bögre került elő, közvetlenül a perem alól ívelődő, gömbölyű hassal, külsején piros festéknyomokkal, a füle hiányzik [37. tábla 8]. A 372. jelöletlen sírban ugyancsak vörös színű edény volt, alsó harmadában öblösödő hasú [83. tábla 9], vele együtt két pénz is előkerült, egy Hadrianus (128–132) és egy Gallienus (259–268) kori példány. A római tárgyak együttese azt jelenti, hogy a 3. század közepe előtt az edény sem kerülhetett a sírba, gyártási ideje tehát csak az ezt megelőző időszakban lehetett. A 163. és a 372. sír a temető középső sávjában található, nem túl közel egymáshoz, ami azért fontos, mivel a többi darab egy szűk, zárt csoportot alkot a temető jól elkülönült, D-i sírcsoportjában.

A DNY-i sírcsoportban elhelyezkedő 601. és 603. rablott körárkos halmos sírokban a sűrke, fekete edényeken kívül [119. tábla 1, 9] semmilyen más lelet nem került elő. A közvetlen közelükben található két jelöletlen temetkezés, a 611. és 615. sírok edényei tipológiailag pontosan olyanok, mint a temető középső sávjában sírba helyezett vörös színű bögrék [120. tábla 16; 121. tábla 7]. Nagy valószínűséggel ugyanannak a műhelynek a termékei voltak, és feltételezhetően egy szűkebb időintervallumon belül kerülhettek a madarasi szarmatákhoz. Ráadásul mindkét sírban előfordulnak további római tárgyak is: a 611. sírban egy Antoninus Pius pénz (148–149), a 615. sírban pedig egy emailos fibula. A római pénzek pontos korhatározó értékéről sajnos le kell mondanunk, jelenlétük itt is mindössze azt jelenti, hogy a 2. század közepénél hamarabb nem kerülhetett sírba az említett edény.³⁵⁰ A pénz verésének ideje tehát nem zárja ki, hogy a darabok hasonlósága miatt a 372.

346 GABLER–VADAY 1992, 131–133.

347 HANTOS 2005, 118.

348 GABLER–VADAY 1992, 88, *Abb.* 2, 4.

349 A nagy kiterjedésű szarmata telepfeltárásokon a korábbi időszakhoz képest mostanra megsokszorozódott a *terra sigillata* száma. A háztartásokban (a településeken) és a temetkezési rítusban (a sírokban) különböző volt az import római kerámiának a szerepe, ennélfogva a gyakorisága is, ezért érdemes a kettőt külön kezelni.

350 Közhelynek számít, hogy a római pénzek nem korhatározzák a szarmata sírokat, és csak egy nagyon távolról értelmezhető *terminus post quem* jelentenek. Tény, hogy szélsőséges esetben akár 5. századi sírban is előkerülhet 1. századi pénz. Ma már azonban elsősorban épp a legkorábbi és a 4. században vert pénzek értelmezése változott lényegesen, megítélésük is finomodott (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1994).

sír időrendjét vegyük alapul, tehát a 3. század közepétől induló időszakot. A 615. sírban talált emailos fibula részletes értékelése szerencsére megtörtént, arra bátran támaszkodhatunk.³⁵¹ Vaday Andrea tipológiai rendszerében ez a darab a III/1/1/1/2 csoportba tartozik. A csoportba tartozó fibulák szinte mind külön variánst képviselnek,³⁵² így nem lehet csodálkozni, hogy kronológiai besorolásuk sem egyszerű, a kutatók a 2–4. század közé datálják őket.³⁵³ A 616. körárkos halmos sírban talált vékony falú, piros színű bögre erősen összeszűkülő aljával tűnik ki a többi közül [122. tábla 2]. A sírban eltemetett személy további mellékletei közé mindössze egy kés, valamint egy korongfibula töredéke tartozik, melyek sajnos nem alkalmasak az összevetésre, és az időrendi szempontú vizsgálatra sem.

Tipológiai – egyedüliként – külön csoportot jelent egy közepes méretű, fazék formájú edény, amely a 601. körárkos halmos, rabolt temetkezés egyetlen lelete volt [119. tábla 1]. Az edény a sötét római házikerámia körébe tartozó darab, melynek gyártása, használata a provinciában tág időhatárok közé tehető, így a közelebbi besorolása nem lehetséges. Az a körülmény azonban, hogy a temetőn belül egy zárt csoporthoz sorolható, éppen a római importok előfordulása miatt valószínűvé, de egyáltalán nem biztosra teszi a 2–3. századi gyártási időt.

A temetőben egyetlen festett római korsó került napvilágra, a 650. halmos sírből. A korsó nem csak típusával tűnik ki a többi római gyártmány közül, hanem méretével is, magassága ugyanis 25,3 cm volt [126. tábla 14].³⁵⁴ A szarmatáknál a mellékleteket a koporsón belülre helyezték, de a halmos sírokban a koporsón kívül, a fából összerótt kamrában is helyet kaphattak. Sajnos a kamrák berendezésére a 100%-os rablottság miatt nincs egyetlen adatunk sem, és csupán feltételezzük, hogy gendárból összerótt kamrák más alföldi lelőhelyen is lehettek, pl. a kandeláberek³⁵⁵ és a nagyméretű edények, valamint a szegek és a hosszú kapcsok alapján.³⁵⁶ A 650. sírban a hullámos alakú kapcsok jelenléte utal egyértelműen arra, hogy eredetileg itt is fából összerótt kam-

rába helyezték el a koporsót, és mindkettőt kapcsokkal erősítették meg. A nagyméretű korsó a koporsón kívül, a kamrában kaphatott tehát helyet. A faderékből kialakított rönkfa koporsóknak csak a hosszát és a szélességét ismerjük, az átmérőjükre a végeiket összeerősítő kapcsok vallanak, melyeknek hossza 15 és 30 cm között mozgott Madarason;³⁵⁷ tehát a koporsó külső átmérője ennél csak nagyobb lehetett. Sajnos a belső méretekre ezek az adatok nem adnak útmutatást.

Feltétlenül vissza kell térni az említett korsó típusára, ugyanis vállának és hasának kiképzése eltér az általánosan megszokottól, elsősorban magasan ívelődő, szinte hengeres formája miatt. Hasonló darabok elvéve Pannoniából is ismertek, Brigetio, valamint Arrabona területéről és Veszprém lelőhelyéről. A Severusok idejétől a 4. század végéig lehet korhatározni a párhuzamokat.³⁵⁸ Az alföldi szállásterületről párhuzamát nem ismerjük, és mivel a Ny-i provinciákban is csak kevés párhuzama került elő, így gyártási helyét máshol, esetleg Moesiában kell keresni.

Kérdés, hogy az előbbieken tárgyalt kerámia-csoportnak – a korsóval ilyen szempontból már röviden foglalkoztunk – hol volt a gyártási helye, mikor készültek, és hogyan jutottak el a szarmatákhoz. Ami a gyártási helyet illeti, a kutatás feltételezi, hogy ezek eredeti római gyártmányok, de az is felmerült, hogy a római kerámia-művesség darabjait utánzó, a római kerámia-központokban előállított, esetleg kimondottan a barbárok igényeit kielégítő kereskedelmi árucsoport lenne, tehát a rómaiak maguk hamisították a saját kerámiajukat. A másik felvetés, hogy ezeket a darabokat a szarmaták készítették a maguk örömére, római mintára. Nem csak műhelyhez kötésük kérdéses, de kronológiailag is csak tág határok közé, a 2. század és a 3. század második harmada közé tehető, sőt 4. századi feltűnésük is bizonyított.³⁵⁹ A madarasi temetőben talált edények finom kidolgozottsága, vékony fala, felületkezelése és anyaga kizárja, hogy római előkép alapján készült helyi, barbár áru lenne. Egyébként is nagyon keveset tudunk a szarmata edénygyártásról, hiszen a néhány nagy fazekastelepen kívül,

351 VADAY 2003a, 324–326.

352 VADAY 2003a, Fig. 4.

353 VADAY 2003a, 324, 326.

354 A 650. sír korsója nemcsak a római importok között számít feltűnően nagyra, hanem a temető teljes kerámiaanyagában is a kivételek közé tartozik. Rajta kívül még két sírban bontottak ki magas edényeket (631., 657. sír), mindkettő halmos volt.

355 Pl. Jászalsószentgyörgyön került elő egy példány (VADAY 1989, 5, 13, 21).

356 VÖRÖS 2002, 163–164.

357 VÖRÖS 2002, 161.

358 BÓNIS 1942, 62, *Abb.* 44, 81.

359 VADAY 2005b, 3.

melyek speciális árut gyártottak (pl. Üllő, Beregsurány), csak kevés adatunk van a szarmata kerámia előállítására (égetőkemencék), miközben hatalmas mennyiségű kerámiával kell számolnunk, különösen a településeken. A szórványosan előkerülő fazekaskemencék viszont arra utalnak, hogy egy-egy közösség a saját szükségleteire állított elő kerámiát. Hogy ezek között római másolatok, utánzatok előfordultak-e, nem tudhatjuk, mert nincsenek rá adataink.³⁶⁰

A provincia területéről a szarmata jazigokhoz került legkorábbi edénycsoportot Vaday Andrea és Maróti Éva gyűjtötte össze.³⁶¹ A szarmata sírokban előkerült legkorábbi, sávosan festett (piros alapon fekete mintás), néha állatalakos római edények gyártási helye – elterjedésük alapján – Aquincum és környéke lehetett. Ezek a műhelyek a késő kelta kortól a 2. századig folyamatosan működtek.³⁶² Barbaricum megjelenésük a szarmata sírokban tehát a legkorábbi időszak időrendi helyzetének meghatározásában nyújthat segítséget, bár számuk igen kicsiny.³⁶³ Az önálló – a kelta edénykészítési hagyományokat felhagyó – pannoniai kerámiagyártás kezdeteit a kutatás a 2–3. századra datálja. A Flaviusok korától megnőtt igények következtében a *limes* mellett szaporodó katonai létesítmények és a köréjük települt civil lakosság igényeit kielégítő, kimondottan katonai fazekasműhelyek működtek, melyek a tömeges gyártásra álltak rá.³⁶⁴ Csábító lenne, ha a madarasi temetőben megtalálható római edényeket Lugióhoz tudnánk kötni, ami kézenfekvő is, hiszen a késő kelta időktől lakott volt a terület, és a római *castellum* területén folytatott újabb ásások egy a 2–3. században működő kerámiaégető-kemencét is feltártak.³⁶⁵ Ennek a római kerámiaanyagának a *terra sigillatáé*hez képest jóval hangsúlyosabb jelenlétének okát Lugióból induló út közelségében és a közeli *castellum*ban bizonyított helyi kerámiagyártásban látjuk.³⁶⁶

Zöldmázás kerámia [2. térkép]

A temető két sírjából került elő mázas kerámia, a 246. jeletlen sír rablógödreből, és a 664. körárkos halmos temetkezésből. A 664. temetkezés a D-i halomcsoportban található; hatalmas méretű sírgödre (401 cm hosszú, 216 cm széles), és a sír aljának kikapasztása alapján eredetileg valószínűleg gerendakamrában helyezték el a rönkfa koporsót, aminek csak egyetlen S alakú koporsókapcsa maradt meg a kétszer is kirabolt temetkezésben. Embercsontanyag nem maradt a sírban, így az elhunyt korára és nemére nincs adatunk. A korszónak csak néhány töredéke került elő, ennek alapján a perem enyhén kihajló volt, a szalagfűl a perem alól indult, a korszó hasa pedig nyújtott tojás formájú lehetett [130. tábla 10–12]. Máza zöldessárga, felülete erősen kopott volt. A 246. sírből egy dörzstál apró peremtöredéke származik [58. tábla 13].

Mázás edények a Barbaricum területén csak ritkán fordulnak elő településeken és sírokban. Dörzstál töredékei kerültek elő a Sándorfalva-Eperjesen feltárt, a 4. század vége, és az 5. század közepe közé korhatározható késő szarmata település egyik gödréből,³⁶⁷ valamint Bagról, szintén egy 4–5. századra jellemző szarmata együttesből.³⁶⁸ Ép darabot ismerünk Újhartyánból,³⁶⁹ és két példány is előfordult a jánoszállási edényeletben, hun kori szarmata edények társaságában.³⁷⁰ Újabb a nagy területen feltárt, késő szarmata telepek megszokott lelettípusává kezdenek válni a mázas töredékek, de feldolgozásuk még várat magára.³⁷¹

Korszók, illetve töredékeik elsősorban sírokból származnak, de egy jól azonosítható példány³⁷² a Szeged melletti Algyőről egy késő szarmata település egyik gödrének betöltéséből került elő.³⁷³ Sírből a Csongrád-

360 VÖRÖS 1998, 62.

361 MARÓTI–VADAY 1980.

362 OTTOMÁNYI 2005, 98.

363 ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006, 223.

364 B. BÓNIS–GABLER 1990, 168–178.

365 GÁBOR 2003, 130.

366 A Lugióban folyó kerámiakészítéshez nem találtunk adatokat, a római anyag közelebbi vizsgálata még várat magára.

367 VÖRÖS 1982, 29.

368 VADAY 1985, 25, 1. kép.

369 BÓNA 1961, 197, 1, 3. kép.

370 KŐHEGYI 1971b, 276, 5–6. kép.

371 A Szeged környéki autópályás ásások (Kiskundorozsma-Daruhalom, Nagyszék) anyagát Vári Anita dolgozta fel (2009). Sajnos a kicsi és kopott töredékek nem mindig alkalmasak a pontos típusba soroláshoz.

372 Korszókhoz tartozó töredékek más késő szarmata településen is előkerülhettek, de ezek felgyűjtése, azonosítása eddig nem történt meg. Az algyői korszó összeálló darabjai a meghatározást egyértelművé tették, ezért emeltük ki ezt a darabot példaként.

373 KŐHEGYI–VÖRÖS 1992, 108, 24. kép.

Laktanya hun kori temetőből ismert,³⁷⁴ és az apátfalvi sírból, azaz ugyancsak a 4. század végétől az 5. század közepéig terjedő időszakból.³⁷⁵

A madarasi temetőben előkerült korsó időrendi helyzete azonos a 4. század végétől a Barbaricumba került darabokéval, tipológiailag is igazolható az azonoság, de legfőképpen döntő a késői korszakon megfigyelt sárgásbarna és zöld keverékéből összeállt, sokszor foltos, anyaghiányos mázazás. Ez a fajta kerámia a pannoniai műhelyek jellegzetes termékei a 380-as éveket követően, és bizonyítékai egyben a meglazult, de azért még létező barbár–római kapcsolatoknak.³⁷⁶

B) ÜVEGEK [2. térkép]

Madarason összesen hét³⁷⁷ sírból kerültek elő üvegek, tipológiailag többségük (6 db) a poharak körébe tartozik. Másik közös jellemzőjük, hogy töröttek, erősen hiányosak, így nem lehetett mindegyik pohár eredeti formáját pontosan rekonstruálni, bár az analógiák alapján megkíséreltük ezt. A 6 közül 5 pohár halom alá temetett elhunyt melléklete volt, tehát a rablás következtében törtek össze, illetve lettek hiányosak. Feltételezzük, hogy eredetileg nem csak ebben az 5 halomban lehettek üvegek, de az erős, sőt többszörös rablás és bolygatás következtében a többi lelet mellett az üvegleletek száma is erősen megcsappant. Egy alkalommal lehetett megfigyelni, hogy a pohárnak eredetileg is csak egyetlen töredéke került a sírba: egy díszes példány szabályos négyszög alakú darabját tették a lábhoz helyezett faládikába – számos más tárgy, elsősorban ékszer közé – a 361. bolygatatlan, gazdag mellékletű nő sírjába. Ez az egyedi eset azt bizonyítja, hogy az üvegpoharak különlegesen megbecsültek voltak, hiszen még töredékes állapotban is a sír mellékletei

közé kerülhettek.³⁷⁸ Nem véletlen, hogy az üvegpoharak épen kizárólag a halmos sírok mellékletei lehettek, ami szintén ritkaságukat, különleges értéküket húzza alá.³⁷⁹

A római üvegpoharak népes csoportján belül mindegyik darab külön típust képvisel, színük a zöld különböző árnyalataiban játszik. A 6 közül 5 zárt területen, a temető jól elkülönülő részén volt, az úgynevezett É-i halomcsoportban elhelyezkedő halmos sírokban kerültek elő.³⁸⁰ Jól látszik, hogy a 361. számú jelöletlen sírban kibontott töredék [81. tábla 7] tipológiailag egy csoportot alkot az 5. [1. tábla 6] és a 43. halomsírban kibontott darabokkal [10. tábla 1]. Mindhárom vastag falú, vízszintesen becsiszolt oválisokkal díszített, melyek között különböző módon elhelyezett becsiszolt vonalak, illetve vonalpárok találhatók. A 361. sírban 3 pénz is volt: a legkorábbi veret Faustina junior *subaeratus* denárja (141–161), a következő Aurelianus denárja (270–275), a legkésőbbi pedig Diocletianus (284–294) érméje, ami azt jelenti, hogy az üvegpoharak legkorábban a 3. század legvégén kerülhettek a sírba.

A vastag falú, becsiszolt mintákkal díszített poharak gyártási helyével és kronológiai besorolásával részletesen foglalkozott a kutatás, és arra a következtetésre jutott, hogy a legvalószínűbb, hogy ezek K-i műhelyek termékei, és legkorábban 375 utánra keltezhetők.³⁸¹ Párhuzamul ide sorolhatók a jászalsószentgyörgyi halomban talált pohár töredékei,³⁸² valamint a Sándorfalva-Eperjesen feltárt temető 5. sírjában kibontott darab.³⁸³ Késő szarmata települések ritka leletei között is előfordulnak vastag falú, ovális becsiszolásokkal ékített poharak, a Hódmezővásárhely-Franciszti téglagyár lelőhely ezek közé tartozik,³⁸⁴ és Tiszaföldváron is feltártak hasonlókat.³⁸⁵ A felsorolt lelőhelyek időrendileg ugyanazt a horizontot jelentik: a 4. század utolsó harmadával kezdődő késő szarmata – hun kori időszakot.

374 PÁRDU CZ 1959a, VII. tábla, 8.

375 BÉRES–VÖRÖS 1998, 2. tábla 1.

376 KOVÁCS 1992, 78–96; B. BÓNIS–GABLER 1990, 182.

377 A 66. körülárokolt halmos sírban 2 db apró üveg töredék volt, semmi közelebbi (típusa, mérete) nem derült ki róla, ezért az elemzésbe sem tudjuk bevonni. Az elterjedési térképen szerepeltetjük [2. térkép].

378 Római tárgyak töredékei, római használati tárgyak részei nem túl gyakran, de előfordulnak a sírok mellékletei között, pl. a lábakhoz helyezett ládikákban, ahogyan ebben a sírban (361. sír) három hiányos fibula is helyet kapott az üvegpohár említett darabja mellett.

379 Tanulságos lenne összevetni a többi alföldi halmos temetkezés üvegleleteivel a madarasiakat, de sajnos erre az adatok csekély száma miatt nem nyílt módunk: elsősorban a halmok 100%-os rablottsága miatt, és mert a halmok feltárását a hazai régészet megindulásának legkorábbi időszakában végezték el, amikor még a megfigyelések és az ásási technika nem tette lehetővé a feldúlt sírok betöltésének, a rablás aknáinak, árkainak tüzetes megvizsgálását.

380 Az eredetileg halmos sírokat csak akkor jelöljük a térképen, ha a halom körvonalja felmérhető volt az ásás idején.

381 VADAY 1989, 182–183.

382 VADAY 2005b, *Taf.* 19, 6.

383 VÖRÖS 1985, 4. tábla 3.

384 PÁRDU CZ 1937, 81, VIII. tábla, 6.

385 VADAY 2005b, *Taf.* 19, 7.

A 14., 57., 59. halomsírok üveg poharai közül kettőt sikerült rekonstruálni (14. sír [6. tábla 3], 59. sír [14. tábla 4]), de az 57. sírban talált töredékek alapján csak a pohár peremrészét lehetett összeállítani [14. tábla 3]. Ezek alapján eltérő a poharak peremének és aljának kiképzése, és a méretük sem volt egyforma. A vékony falú poharakat a pannoniai temetőekben fellelhető jó párhuzamaik a 3. század utolsó harmada (Brigetio 3. sír),³⁸⁶ és a 4. század második fele közété (Majs 30. sír),³⁸⁷ kelteznek.

A Barbaricumban ezek a pohártípusok meglehetősen ritkák. Sokkal inkább előfordulnak a 4. század utolsó harmadától az 5. század közepéig keltezhető, egységes csoportot alkotó, féltójas formájú poharak, néha kék rátétes dísszel; de ezek száma sem számottevő.³⁸⁸ A pohártípus jól elkülöníthető a pannoniai anyagban is, mert a korábbiaktól eltérő, új formáról van szó. A madarasi nyújtottabb, profilált peremű darabok ezeknél egy kicsit korábbiaknak tűnnek, és pl. az apátfalvi sír nyújtott, vágott peremű poharához,³⁸⁹ és a kiskunfélegyházi szintén nyújtott, de világos színű példányához állnak közelebb.³⁹⁰

Az üvegek szórványosan már az 1. századtól megjelennek az Alföldön, és folyamatosan jelen vannak a szarmata települések és a temetők leletei között, amit többek között a közelmúltban közzétett tiszaföldvári telep üvegtöredékei is jól bizonyítanak.³⁹¹ Sírokba elsősorban a 4. század utolsó harmadától kerülnek, de éppen a madarasi temető üveg poharai bizonyítják, hogy a 3–4. század fordulójától már feltűnhetnek a sírmellékletek között is. Ebben a madarasi temető esetében bizonyára szerepe lehetett a lelőhely *limes*hez való közelségének, és a provinciális üvegyártás fellendülő korszakának, amely az 380-as évekig tartott.³⁹² Ezt követően feltételezhető, hogy az üveg poharak inkább a K-i piacok áruiként kerültek az Alföldre.³⁹³ A 3. század végétől a provinciából a Barbaricumba kerülő üvegek arra is bizonyítékkal szolgálnak, hogy Dacia provincia feladása után a Barbaricumon át vezető út – Lugio

és Partiscum között – összekötő funkciója nem szűnt meg, hanem csak megváltozott, immár nem a provinciákat, hanem a római-szarmata kapcsolatokat szolgálta.

C) TÜKRÖK [3. térkép]

Mindössze 6 sírban bontottak ki tükröket Madarason, igaz az egyikben 3 is előkerült. A római importált tárgytípusok közül talán a tükrök jelentik a „legszéthúzóbb” csoportot a temetőn belül elfoglalt helyzetük, és kronológiai besorolásuk miatt is. Közülük kettő sír az É-i halomcsoportban található (46., 89. sír), kettő pedig a temető D-i szélén helyezkedik el (116., 256. sír). A jelöletlenek e két sáv között találhatóak, egymástól nagy távolságban (114., 204. sír). A tükrök tipológiailag két fajtát képviselnek, a többségük úgynevezett „sima” tükrök [11. tábla 5; 22. tábla 1; 26. tábla 1–3; 47. tábla 1; 59. tábla 2], egy másik típust képviselő peremes példány darabjai pedig egyetlen sírból (116. sír) kerültek elő [27. tábla 1–2].³⁹⁴ Átmérőjük 3,8–12 cm közötti, ami nagyjából megfelel az Alföldről ismert példányok (21 db) méretének.³⁹⁵ 3 sírban vagy töredék volt, vagy eltörve került a tárgy a sírba. Funkciójuk kétféle lehetett, egyrészt a pipereeszközök csoportjába sorolhatók, de megfigyelhető, hogy szinte mindig van mágikus jelentésük is.³⁹⁶ Kizárólag női sírok mellékletei voltak.³⁹⁷ Eredzettségük bizonytalan, mert a K-i szarmata és a provinciális anyagban is előfordulnak, kronológiai szempontból pedig a legkorábbi időszaktól az 5. századig feltűnnek az alföldi szarmaták sírjaiban.³⁹⁸ A tükrök tehát tipikusan abba a körbe tartoznak, amikor a sírban előkerülő többi tárgy adhat hozzájuk kronológiai fogódzót.

A madarasi halmos sírok sajnos olyan mértékig voltak raboltak, hogy jellegtelen edényen és edénytöredéken, valamint két balta alakú csüngőn és pár gyöngyön

386 BARKÓCZI 1988, VIII. tábla, 85.

387 BARKÓCZI 1988, VIII. tábla, 89–90.

388 BARKÓCZI–SALAMON 1968, 31–35.

389 BÉRES–VÖRÖS 1998, 2. kép, 2.

390 GALLINA 1999b, 1. tábla 5.

391 VADAY 2005b, *Taf.* 19, 1–3, 7–8, 10–12.

392 BARKÓCZI 1990, 155, 165.

393 KISS 1999, 217–241.

394 Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria a peremes tükröknél megjegyzi, hogy a felgyűjtött anyagban egyetlen ép sincs, ezt a megfigyelést erősíti meg az egyetlen madarasi peremes tükrök is (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993a, 12).

395 ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993a, 13.

396 KULCSÁR 1998, 59–64.

397 Határozottan különbséget kell tenni a „nő” és a „leánygyermek” között, ahol erre mód adódik. A „felnőtt nő” kifejezés nem értelmezhető, persze kérdés és egyelőre az is marad, hogy mikortól számítjuk a gyermekkor és a felnőttkor váltását a szarmatáknál.

398 ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993a, 12–13.

kívül nem kerültek elő időrendileg jól datálható tárgyak, amelyek jelentősen szűkítenék a megadott időintervallumot. Fontos azonban megjegyezni, hogy a vizsgált sírokban egyetlen olyan lelet sem fordul elő, ami a sírok közül bármelyiket is a 2. század előtti időszakra korhatározná. Sokkal jobb a helyzet a két jelöletlen temetkezéssel. A 114. sír a fibula és a tütartó analógiái alapján a 3. század végére datálható,³⁹⁹ a 116. sír öves edénye és a sírban kibontott I. vagy II. Constantinus (306–340) pénzérme alapján a tükör sírba kerülése a 4. század közepső harmadánál korábbra nem tehető.

A kevés adat ellenére⁴⁰⁰ annyit mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy a tükrök többsége Madarason a halmos temetkezésekből került elő, a másik két jelöletlen sír pedig egyedi, különleges leleteivel emelkedik ki a többi jelöletlen közül. A 114. sírban pl. 3 egyforma tükör is előkerült, ami egyedülálló az alföldi szarmata leletanyagban.⁴⁰¹ A 204. sírban nyugvó nőt borostyángyöngyökkel kivarrott aljú ruhában temették el, ami az általánosnak tekinthető, tömegárunak számító üveggyöngyös kivarráshoz képest különlegesnek számít [1. függelék 20. táblázat]. Úgy tűnik, hogy a tükör is a presztízstárgyak közé tartozott, ennek tudható be viszonylagosan kicsi száma, bár a gyakoriságnál mindig tekintetbe kell venni, hogy a sírokat Madarason is rendszeresen rabolták.

D) ÉRMEK [3. térkép, 2. függelék]

A temetőben előkerült pénzeket már korábban feldolgoztuk és közzétettük.⁴⁰² A madarasi pénzek vizsgálatának eredményeit is felhasználva a következő kérdésekre keressük a választ: a pénzek szerepe a szarmatáknál (római és az úgynevezett barbár utánzat vagy másolat kérdésköre), a pénzek belső kereskedelemmel való esetleges

összefüggései, és nem utolsósorban az érmék szerepe a sírok és a temetők korhatározásában.

Előjáróban fontos leszögezni azokat a kiindulási pontokat, amelyekben – nagy vonalakban – egyetért a kutatás. A pénz, mint melléklet a szarmata temetkezési rítusnak egy merőben új, korábban ismeretlen, a Kárpát-medencében felvett vonása. Ebből következik, hogy a legkorábbi leletegyüttesekben nem is fordulnak elő érmék.⁴⁰³ A szarmata sírokba mellékletül elhelyezett római pénzek nem bírnak keltezéssel, mivel az 1–2. században vert darabok gyakran 4–5. századi sírokban is előfordulnak.⁴⁰⁴ Gyakoriságukról azt tartja a kutatás, hogy a ritka mellékletek közé tartoznak, mivel az alföldi átlagot tekintve csak minden 10. sírban találjuk meg a pénzeket. Annak megítélése azonban, hogy ez az előfordulás ritka-e, attól függ, hogy mi az összehasonlítás alapja.⁴⁰⁵

A gyakoriság mérlegeléséhez emeljük ki a mellékletek közül az edényeket, és vessük össze a pénzekkel. A sírok közül minden másodikba kerül edény, pénz viszont – mint említettük –, csak minden tizedikbe. Ez az arány Kulcsár Valéria kutatásai szerint megfelel az alföldi átlagnak, és mind az edények, mind a pénzek esetében érvényes a madarasi temetőre is.⁴⁰⁶ Egy-egy melléklet gyakoriságának arányánál azonban érdemes a statisztikai adatok mögé nézni, és figyelembe venni a temetkezési szokásokat, és az elhunyt életkorát is. Míg az edények az 1–5. század között folyamatosan a sírokba kerültek életkortól és nemtől függetlenül,⁴⁰⁷ addig a pénzknél ez részben korszakfüggő, hiszen a jazigok legkorábbi temetkezéseiben még biztosan nem szerepeltek. Azt is figyelembe kell venni, hogy az érméket a legkritikább esetben teszik a gyermekek sírjaiba, ennél valamivel gyakrabban a nőkébe, és leggyakrabban a férfiak temetkezéseiben fordulnak elő.⁴⁰⁸

399 KŐHEGYI–VÖRÖS 1998, 10–11.

400 A peremes, sima és perforált szélű tükrökből összesen 43 db-ot tart számon a kutatás az Alföldön (KULCSÁR 1998, 63). Az utóbbi 15 évben gyarapodott ugyan a számuk, de ez a gyarapodás nem volt látványos. Kulcsár Valéria 1519 sír anyagát dolgozta fel, Madarason ennek a harmada került elő, így első látásra úgy tűnik, hogy itt a tükrök előfordulási aránya jóval alacsonyabb, mint az alföldi átlag. Ha azonban a legkorábbi, jól korhatározható – az 1. századtól a 2. század közepéig keltezhető –, Madarason hiányzó perforált tükröket leszámítjuk, az arány tökéletes egyezést mutat.

401 KŐHEGYI–VÖRÖS 1998, I. tábla 2–4.

402 KŐHEGYI–VÖRÖS 1996.

403 KULCSÁR 1998, 57–58.

404 VADAY 1989, 186–187. A pénzek megbízhatatlan keltezésként a temetők elemzése során szinte minden publikáló rámutat, ez a szarmata kor kutatásának egyik toposzává vált. Az alföldi pénzletek legutóbbi összefoglaló elemzése: FARKAS–TORBÁGYI 2008.

405 FARKAS 2001–2002, 203.

406 KULCSÁR 1998, 58, 66–67. Az edények előfordulásáról, típusairól a nemek szerinti elemzésnél részletesen szoltunk (3.7.1–3. fejezet).

407 Csak a kerámiaedényeket vettük számba, de nyilván ide kell sorolni – az általában a lábnál kibontott, ugyanazt a funkciót ellátó – üveg-edényeket is. Kerülhettek olyan szerves anyagból (pl. fából) készített edények is a sírokba, melyeknek a nyomát egyelőre nem találjuk.

408 A 3.7. fejezetben, ahol nemek és életkorok szerinti felosztásban tárgyaltuk a leleteket, erre a kérdéskörre részletesen kitértünk.

A pénzek verési idejének ismerete alapján pontosan lehet tudni, hogy verésük szerint milyen korú pénzek fordulnak elő a szarmata telepeken, a temetőkből és a pénzdepókban. Ha az Alföld összes római pénzét verési ideje szerint feldolgozó grafikont⁴⁰⁹ összevetjük a madarasi temetőben kibontott 78 érmet verési idejével, azzal szinte pontosan megegyező eredményt kapunk: az 1. századi darabok mennyisége Madarason is elenyésző (3 db), nagy számbeli kiugrás figyelhető meg azonban a 2. században Traianustól Commodusig (32 db), majd egy átmeneti, 3. századi visszaesés után (16 db), a 4. századdal egy újabb kiugrás kezdődik (25 db).⁴¹⁰ A pénzek előfordulásának ez az aránya nemcsak a teljes Alföldre érvényes, hanem egyes tájegységekre is,⁴¹¹ és mint láttuk, jellemző akár egy-egy temetőre is. Sőt, ha Pannonia pénzforgalmának alakulását összevetjük a Barbaricuméval kiderül, hogy nagy vonalakban azzal azonos képet mutat.⁴¹²

Lényeges adat, hogy egy-egy temető vagy tájegység hiteles körülmények közül (azaz nem szórványból) származó pénzegyüttese milyen eredménnyel záródnak, mert adódhatnak közöttük olyan eltérések, amelyekből fontos következtetéseket tudunk levonni. A madarasi temető és az Alföld legkésőbbi érméi között lényeges különbség van. A madarasi temetőben a 340-es verésű pénzek az utolsók, az alföldi pénzforgalom visszaesése viszont 361 után kezdődik, és csak 375 után nagyarányú.⁴¹³ Ezt az adatot, vagyis a legkésőbbi pénzek verési idejét figyelembe kell venni a temető zárási idejének meghatározásánál is.

A 4. századi pénzmellékletes sírokkal Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria foglalkozott, és számos fontos megállapításra jutottak. Az egyik, hogy kevés kivételtől eltekintve a 4. századi érmék szóródása a D-Alföldre koncentrálódik. Ez egybevág azzal a történeti megállapítással, hogy a szarmaták legkésőbbi szállásterületének súlypontja ezen a területen volt. A 4. századi pénzekkel

társult sírleletek köre és tipológiája is körvonalazódni látszik,⁴¹⁴ ami jól felhasználható a 4. századi lelőhelyek feltérképezésénél is.⁴¹⁵

Madarason az összes, pénzzel együtt sírba került lelet tipológiai vizsgálatát elvégeztük, a temetkezési szokásokat pedig 18 különböző szempont szerint elemeztük.⁴¹⁶ A 63 sír anyagának részletes vizsgálata során kiderült, hogy az 1. század közepe és 340 között vert pénzek legnagyobb része a sírok többi lelete alapján a 4. század második felétől került sírba. Ez annyit jelent, hogy bár a madarasi temető használata a 2. század végén már elkezdődött, a pénzmelléklet adására mégis csak jóval később „szoktak rá” az itteniek. Ilyen értelemben tehát a pénzmelléklet hiánya a madarasi temetőben ugyanazt jelenti, mint az első beköltöző jazig csoportoknál, vagyis a pénzmelléklet nélküli sírok elhunytjai között kell elméletileg keresnünk a temető első használóit.

Ha a következtetés igaz, akkor ez azt is jelenti, hogy azokban a sírokból, ahol a pénzek és az egyéb római importtárgyak – elsősorban a korai római fibulák – korhatározása egybeesik, vagy viszonylag közeli értéket állapít meg, nem egy frissen beköltöző közösségről, hanem már egy hosszabb ideje a Kárpát-medencében megtelepedett népcsoport temetkezési helyéről van szó.⁴¹⁷ Ennek a kérdésnek a felvetése azért is fontos, mert egyelőre nem látjuk pontosan a legkorábbi lelet-horizontot, az úgynevezett „aranyhorizont” folytatását. A legkorábbi jazig leletanyag elkülönítésére történtek ugyan kísérletek, de eddig csak egy nagyon vékony, arisztokratikus csoport körvonalazódott, akiknek a sírjai mellé a kutatás mindeddig nem „találta” még meg a köznép temetkezéseit.⁴¹⁸ A pénzek előfordulása tehát – függetlenül attól, hogy melyik században verték ezeket – egy nagy sírszámú temetőben a temető indulásának meghatározásában fontos igazodási pont lehet.

409 Vö. FÜLÖP 1976, 19. kép

410 Két érmet meghatározása kérdéses volt, ezért az összes (78 db) közül 76 db szerepel a statisztikában.

411 ISTVÁNOVITS 2002, 279–281.

412 LÁNYI 1990a, 213.

413 FÜLÖP 1976, 19. kép.

414 ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1994, 71–72.

415 Gondot jelent, hogy még nagyon az elején tart egy-egy tárgy típus teljes felgyűjtése és értékelése. Ahol ez megtörtént (szálfegyverek, tükrök stb.) az eredmények kitűnően használhatók.

416 KÓHEGYI–VÖRÖS 1996, 185–187.

417 VADAY–SZÓKE 1983, 122, 27. kép.

418 Ilyen „köznépi” temetőnek tekinthető pl. a Szeged-felsőpusztaszeri temető, de nem teljesen világos még, hogy milyen vonások kapcsolják össze ezt a temetőt a legkorábbi aranyhorizonttal, és hogy valóban egykorú, párhuzamos-e ezek használata (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006, 225–226).

A következő fontos felvetés, amit Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria fogalmazott meg, hogy a verdek meghatározásával további eredményeket lehetne elérni, mert eldönthetővé válna, hogy a szarmaták még a Kárpátokon kívül, vagy csak az Alföldön jutottak-e hozzá a pénzekhez.⁴¹⁹ Ez a kérdés különösen olyan esetekben merül fel élesen, amikor egy biztosan a markomann háborúkat lezáró időszak után bevándorolt közösség sírjaiban 1. századi pénzek kerülnek elő. Az ellentmondás feloldására több elképzelés is született. Gabler Dénes álláspontja szerint a 2. századi (és a kevés 1. századi) érmék egy része jóval később, a 3–4. században került a barbárokhoz, mivel azok nem fogadták el a jóval értéktelenebb *antoninianus*okat.⁴²⁰ Lányi Vera az 1–2. századi pénzek hosszú barbaricumai használatát látja valószínűbbnek, tehát, hogy verésük után nem sokkal átkerültek a szarmaták használatába, és ott őrződtek meg.⁴²¹ A kérdés eldöntése nem egyszerű. Tételezzük fel, hogy az 1. századi pénzek már az 1. században eljutottak a jazigokhoz. Mivel a jazigoknál még nem volt szokás a sírokba pénzeket helyezni, a településeiket pedig egyáltalán nem ismerjük, ez a Barbaricumban jelen levő pénz „láthatatlan”, azaz régészetiileg nem megfogható. Jelenlétét és helyben való forgását éppen a jóval későbbi sírokba helyezett darabok igazolhatják, de nem egyértelműen. A 2. századi pénzek természetesen bekerültek a 2. századi leletek közé is (a 3. századiak is előfordulnak 3. századiakkal, és így tovább), de ugyanezek a darabok (sokszor nagyon kopott állapotban) előfordulnak a több évszázaddal később eltemetettek mellett is. Úgy szokás fogalmazni, hogy a szarmaták őrizgették ezeket a „jó” pénzeket, melyek közül aztán időnként az elhunytak mellé a sírba is elhelyeztek egyet-egyét, de hogy ezen túl mi volt a pénzek funkciója általában, pl. a szarmata gazdaságban vagy a kereskedelemben – illetve, hogy egyáltalán volt-e ilyen szerepe – ezzel kapcsolatosan szintén nagyon eltérőek a vélemények. Közbevetőleg meg kell jegyeznünk, hogy a barbaricumai pénzügyek eredményes és meggyőző vizsgálatának az alapja a teljes pannoniái pénzforgalom ismerete lenne. Az újabb

eredmények közé tartozik, hogy a római pénzek forgalmában Pannoniában is csúszás figyelhető meg, mert a korai császárkori bronzérmék jóval a verésük után is forgalomba kerültek a provinciában, ami az időről időre fellépő átmeneti pénzhiánynak volt köszönhető.⁴²²

Kőhegyi Mihály álláspontja szerint a szarmatáknál az érmék a pénz klasszikus szerepét töltötték be, azaz vásárlóértékük is volt.⁴²³ Vele ellentétben Vaday Andrea cserekereskedelmet feltételez, és az a véleménye, hogy a római pénzek, mint római árucikkek jelentek meg a barbár területen, ugyanúgy, mint a fibulák, a *terra sigillaták*, vagy az üvegek.⁴²⁴ Farkas Edit a római aprópénz barbaricumai hiányából következtet arra, hogy a saját belső kereskedelmükben a denaroknak sem volt szerepe, a római–barbár kereskedelmi ügyletekben azonban igen.⁴²⁵

Kérdés, hogy ez utóbbi esetben, ha a szarmatákhoz került érmék nem töltötték be a pénz szerepét, akkor hogyan kell értelmeznünk az úgynevezett hamisítványokat vagy utánzatokat, melyeknek előállítását a szarmatákhoz kötik (ezt sugallja elnevezésük is: „babár utánzatok”). A szarmaták által római mintára előállított pénzek között először Antoninus Pius és Marcus Aurelius pénzek utánzatai tűnnek fel, tehát azok, amelyekből a legtöbb került elő a szarmata lelőhelyeken. A 2. keceli leletben 36 barbár veret szerepel, amiből Traianustól Marcus Aureliusig vannak utánzatok. Az utánzatok másik sorozata a Diocletianus, Maximianus, Herculius, Constantius Chlorus és Galerius Maximianus pénzei alapján készültek.⁴²⁶ Kőhegyi Mihály számára nem kérdés, hogy a másolatok a belső igényeket szolgálták, és hogy az eredetiekkel együtt forogtak. A saját pénzverésre azért volt szükség, mert a forgalomhoz a római pénzek nem álltak rendelkezésükre kellő mennyiségben, tehát éppen az élénk belső árucseré miatt volt szükség a több érmére. A másolatok, és a saját pénzverés együttes megléte azt bizonyítja Kőhegyi Mihály szerint, hogy ez a két érmetípus egyaránt a klasszikus értelemben vett pénz funkcióját töltötte be. Vaday Andrea szerint a barbár pénzek száma elenyésző, így komolyan nem kell számolnunk velük, Farkas Edit szerint pedig egyszerű pénzhamisításról van szó.

419 ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1994, 72.

420 GABLER 1975, 96.

421 LÁNYI 1990a, 213.

422 TORBÁGYI 2007, 281.

423 KŐHEGYI 1974, 115.

424 VADAY 2005b, 21.

425 FARKAS 2001–2002, 203.

426 KŐHEGYI 1974, 115.

Madarason a pénzek közül 3 volt barbár készítmény, a 342. sírban talált darab egy egykori Faustina *junior* utánzata, ráadásul ezüstből készítették, a másik szintén 2. századi, a 384. sírból származik és Marcus Aurelius denarjának utánzata. Mindkét sír jól korhatározható a többi lelet alapján, méghozzá a temető legkésőbbi fázisába, a 4. század végére.⁴²⁷ Az 505. sírban volt a harmadik, ugyancsak 2. századi barbár pénzdarab.

Véleményünk szerint a pénzek a Barbaricumban főként a belső kereskedelemben játszhattak szerepet. A legutóbbi kutatási eredmények felvetik ugyanis, hogy a szarmata kézművességnek olyan speciális, műhelyekhez köthető termékei is voltak, melyek alapján komoly belső kereskedelmet lehet feltételezni. A belső kereskedelemről nagyon kevés adat áll rendelkezésre, inkább csak következtetni lehet arra, hogy ez mely áruféleségekre terjedhetett ki. Hogy a provinciák és a barbárok között ebből a szempontból milyen volt a kapcsolat, arról a régészeti leleteken kívül a római források összegyűjtött és kellő kritikával kezelt adatai is vallanak.⁴²⁸ A szarmata Barbaricum belső kereskedelméről viszont csak a régészeti leletek alapján alkothatunk képet. Első helyen kell megemlíteni a fazekasságot, amelynek termékei a 2. századtól óriási tömegben jelennek meg a települések szemétdödreiben. A belső kereskedelmüket az tehette szükségessé, hogy az alföldi szállásterület egyes részein egyáltalán nincs edénykészítésre alkalmas agyag, más területek viszont kiváló alapanyaggal bírtak/bírnak. A tömeges termelésre a legjobb példa a közelmúltban feltárt óriási fazekastelep Üllő határában, ahol a helyben kitermelhető kitűnő agyagnak köszönhetően egy jó hőálló képességű, gyorskorongon nagy mennyiségben előállítható, kimondottan főzőedényeket gyártó fazekasközpont működött a 3. század közepétől.⁴²⁹ Az üllői típusú kerámia – lelőhelyeinek földrajzi helyzete alapján – feltehetően a Tisza mentén haladó É–D-i úton

– egészen Partiscumig vagy akár még tovább is eljutott.⁴³⁰ Ugyanígy megvolt a felvevő körzete és kapcsolatrendszere a beregsurányi fazekasközpont termékeinek is a Felső-Tisza-vidéken, a markomann háborúk lezárását követően.⁴³¹ A D-Alföldön a besimított kerámia elterjedése alapján Vaday Andrea több alkalommal felvette, hogy ezt az anyaga, motívumai és díszítése alapján jól körülhatárolható típust valószínűleg egy D-alföldi műhelyben állíthatták elő.⁴³² Legutóbb egy a besimított sarkányos díszű edények tipológiáját részletesen kidolgozó, a legújabb ásatási eredményeket is felhasználó kitűnő munka következtetéseit jelentettek újabb fontos bizonyítékot a 4. század végétől működő műhely (műhelyközpont?) feltételezett létezéséhez.⁴³³

A kerámia a telepeken számít tömegárunak, a női sírokban viszont az üvegyöngyök fordulnak elő hatalmas számban. Egy-egy szoknya vagy nadrág aljának gyöngyhímzése akár 600–800 gyöngyöt is igényelt, amihez jó adalék a madarasi temetőben feltárt gyöngyözések sokasága [1. függelék 1–65. táblázat]. A ruhák aljának hímzése már az 1. században elkezdődött,⁴³⁴ és a 4. században is tartott, igaz csökkenő volt a gyakorisága.⁴³⁵ A kutatás már korábban kimutatta, hogy a magyar Alföldön az üvegyöngy előállításának minden feltétele adott volt, és hogy az itt megtelepedő népek maguk is képesek lehettek ezeket nagy mennyiségben előállítani.⁴³⁶ Műhely eddig nem került elő, de az anyag egységessége és nagy tömege alapján feltételezni lehet, hogy volt, vagy voltak ilyenek; így az üvegyöngy a belső kereskedelem egyik fontos árucikke lehetett. A közelmúltban közölt tibiscumi római üvegműhely anyaga alapján szinte biztos, hogy a műhely termékei közül jó néhány eljutott a Barbaricumba, és ezen belül Madarasra is, hiszen a kereskedelem egyik iránya éppen a Maros–Tisza–Duna vidéke lehetett a 2–4. század között.⁴³⁷ Áttekintve az említett műhely gyöngytípusait kiderül, hogy mindegyik

427 A 342. sírban került elő egy csillámos anyagú, lassúkorongon formált főzőfazék alja, ami jó korhatározható a 4. század végével induló időszakra.

428 VADAY 1998; PROHÁSZKA 2000.

429 KULCSÁR–JAKAB 2009, 55.

430 VÖRÖS 1994b, 50–54; VADAY–RÓZSA 2006, 95. Ez a kerámia feltűnik a Tiszaföldvár–Téglagyár szarmata település gödreiben is, a késő szarmata – hun kori fázis leletei között. Vaday Andrea és Rózsa Zoltán véleménye szerint ezt a kerámiát a gepidák is használták, némi technikai eltérés azonban észlelhető az elkészítés folyamatában (VADAY–RÓZSA 2006, 96).

431 ISTVÁNOVITS 1997, 721–723.

432 VADAY 1982, 127–128; VADAY 1985, 34.

433 SÓSKÚTI–SZ. WILHELM 2006, 17–24. kép.

434 Biztosan 1. századi a füzesabonyi jazig temető sokgyöngyös 150. sírja (FARKAS 2000, 27).

435 KULCSÁR 1998, 51.

436 DUMA–RAVASZ–SALAMON 1977, 244.

437 BENEÁ 2004, 121–122.

onnan ismert fajta előfordul a madarasi temetőben is: a lapos korong formájúak (1. típus), a csőgyöngyök (2. típus), az aranyfóliások és mindenféle betétes típusok, de ezekkel főként csak a nyakláncokban és a gyöngy karkötőkben találkozunk. A mi szempontunkból nagyon fontos, hogy a sokszögű gyöngyök gyártását is itt végezték, ugyanis ez a típus – különböző mennyiségben és funkcióban – jelen van a 2–4. századi sírokban is. A szoknyák és nadrágok gyöngyözésének zömét jelentő nyomott gömbös tömegáruból viszont hiányoznak a Madarason annyira jellemző piros, narancssárga, zöld színek, ugyancsak hiányos az úgynevezett hólyagos gyöngyanyag is, ami a temető egyik korai gyöngyözésének az „alapgyöngyét” adja.⁴³⁸ A római import meglete tehát nem mond annak ellent, hogy bizonyos – éppen a legnagyobb mennyiségben használt típusok – gyártásának központját máshol kell keresnünk.

Barbaricum gyöngyműhelyt ugyan nem ismerünk, de a tiszaföldvári telep leletei alapján a szarmaták bronzművességének létezése egyértelműen bizonyított.⁴³⁹ Vaday Andrea ugyan nem tér ki arra, hogy mekkora lehetett a műhely kapacitása, illetve hogy az itt előállított fibulák milyen körben terjedtek el, de nagy valószínűséggel nem csak a helyi közösség igényeit elégítették ki, hanem a belső kereskedelem segítségével eljuttathatták áruikat távolabbi vidékekre is. Tény, hogy a tiszaföldvári telep öntőformáiból jól azonosítható térdfibulák nagyon népszerűek voltak a 2. századtól az Alföldön, amit az is bizonyít, hogy vannak olyan 2. századi temetők, ahol a sírokban elsősorban térdfibulák fordulnak elő, és csak kivételes esetben erős profilú vagy számszerű-fibulák.⁴⁴⁰

A fenti néhány példa alapján az a véleményünk, hogy a római pénzek – különböző módon bekerülve a Barbaricumba – valóban forogtak, és pénzként viselkedtek. A saját pénzverésük is ezt a célt szolgálta, és együttesen (az eredetiek és az utánzatok együtt) elsősorban a belső kereskedelemben játszhattak – nyilván nem kizárólagos – szerepet.⁴⁴¹ A mindennapi életben betöltött fontosságuk tükröződik abban is, hogy a 2. századtól kezdődően a pénzek egyetlen idegen elemként

bekerültek az alföldi szarmata szállásterület temetkezési rítusába, és ezt a pozíciójukat még az 5. században is megőrizték. A szarmata társadalmon belül nem lehet kizárólagosan egyik vagy másik nemhez, korhoz vagy társadalmi pozícióhoz kötni a pénzek használatát, ami azt jelenti – a *terra sigillatákkal*, üvegekkel, fibulákkal ellentétben –, hogy ismeretük és használatuk általános volt az alföldi szarmaták körében. A fentiekkel semmiképpen sem szeretnénk a római–barbár kapcsolatok fontosságát, súlyát kisebbiteni, csupán szerettük volna a figyelmet néhány példa, illetve adat segítségével ráirányítani a pénzek szerepének egy kézenfekvő, de kellőképpen még nem kidolgozott vetületére.

E) FIBULÁK

A fibulák gyártási helyének meghatározása nem mindig egyszerű feladat. Vannak közöttük egyértelműen római gyártmányok, és azon belül is provinciális munkák, sőt egyes típusokat műhelyekhez is lehet kötni (emailos fibulák). A másolásuk vagy utánzásuk széles körben elterjedt, ezért sokszor nehéz eldönteni, hogy helyi gyártmányokként vagy kereskedelmi áruként kerültek a szarmaták használatába. Ebben a fejezetben tehát nem kizárólag a római importból ismert típusok szerepelnek, hanem a temető teljes fibulaanyaga.

A fibula egyszerre tartozik a viselet körébe, hiszen funkciója az öltözet rögzítése, megtűzése lehetett, de díszített is, tehát ilyen értelemben egyúttal az ékszerek közé is tartozott.⁴⁴² Valóban, a fibula viselete gyakori a szarmata korban a teljes szállásterületen, és egyaránt előfordul gyermekek és felnőttek, férfiak és nők temetkezéseiben az 1–5. század között. Vannak közöttük kivételesen szép, nemes anyagokból készített, és különböző technikákkal gazdagon díszített darabok, de előfordulnak vasból hajlított puritán ruhakapcsoló tűk is. A fibula tehát a viseletben elsődlegesen praktikus szerepet töltött be, a díszítésben betöltött funkciója azonban ennél sokkal differenciáltabb képet mutat a madarasi anyag alapján. Mindennek pedig időrendi tanulságai is

438 A gyöngyözéshez használt típusok és színek kombinációi zárt rendszert alkotnak Madarason (Vörös 2003a, 1–3. kép), kérdés, hogy ez a fajta divat csak erre a közösségre volt jellemző, vagy nagyobb körben is elterjedt.

439 VADAY 2005a.

440 NAGY 2005, 20–21; RÓZSA 2005, 60. Az azonos típusú térdfibuláknak rengeteg alcsoportjuk van, melyeknek kronológiai helyzete is eltér egymástól. Sajnos nem történt még meg a teljes felgyűjtése ennek az érdekes és nagyon fontos fibulatípusnak sem. Az pedig, hogy a tiszaföldvári bronzműhelyből került-e ki bármelyik darab, csak alapos vizsgálattal lenne kideríthető (anyagvizsgálat, tipológia).

441 A csere jöhet még szóba az egymás közötti áruközvetítésben, de erre semmilyen régészeti nyomunk nincs.

442 KULCSÁR 1998, 52.

vannak.⁴⁴³ A fibulák sírban elfoglalt helye alapján a kutatás feltételez más funkciókat is, de ezek annyira sporadikusak, hogy egyedi megoldásoknak, kivételeknek tűnnek.⁴⁴⁴

Vita van arról is, hogy az Alföldre elsőnek beköltöző jazigok viseltek-e fibulát, vagy csak a rómaiakkal kialakuló kapcsolatok révén jutottak e viseleti tárgyhoz.⁴⁴⁵ Tény, hogy a szarmaták K-i szállásterületükön használták a fibulákat, de az is igaz, hogy a Kárpát-medencében megtelepedett jazigok fibuláinak első darabjai provinciálisak és a kezdeti, legkorábbi időszakban csak a legkritkább esetben találjuk meg a temetkezéseikben.⁴⁴⁶

A római kori fibuláknak óriási irodalma van, hiszen gyártási és elterjedési területük is hatalmas. Ennek köszönhetően tipológiájuk és kronológiájuk a nemzetközi szakirodalom egyik fontos témakörét jelenti, ezek a kutatások összekapcsolódva, átvéve egymás eredményeit fontos időrendi adatokat szolgáltatnak a sírok és temetők korhatározásához. A különböző területeken dolgozó szerzőknek azonban eltérő a véleménye egyes típusok időrendi besorolásáról, ami nem könnyíti meg azoknak a kutatóknak a dolgát, akik nem vallják magukat a fibulák specialistájának. Bonyolítja a helyzetet, hogy a fibulákat felgyűjtő és rendszerező munkák eredményei sokszor csak áttételesen vonatkoztathatók a mi vidékünkre, pontosabban Pannoniára és az Alföldre.⁴⁴⁷ Az emailos fibulák időrendjéről vallott eltérő álláspontokat összefoglaló táblázat szemléletesen illusztrálja, hogy milyen nehéz sokszor egy-egy típus korhatározásában állást foglalni, és hogy a különböző kutatók mennyire eltérően határozzák meg egy-egy típus vagy al típus időrendi helyzetét.⁴⁴⁸

Ráadásul a fibulák kronológiai besorolása kapcsán is számos probléma merülhet fel. Az egyik, a sokszor emlegetett hármas időrendi csúszás a gyártásuk, a használatuk időtartama, és a földbe kerülésük között. Ilyen

értelemben a fibulák úgy „viselkednek”, mint a pénzek, bár a csúszás néha csak pár évtized – tehát rövidebb, mint a pénzeké –, de ritkán lehet ennél jóval több is. Ezekben az esetekben nem a római import korhatározza a sír korát, hanem – szerencsés esetben – a sír többi, szarmata készítésű leleteinek együttese. A rablott síroknál, ahol sérülnek a síregyüttesek, óriási kockázata van annak, ha pl. egyetlen fibula csak a jól megfogható és datálható darabja az adott sírnak. Mivel szinte alig van teljesen feltárt temetőnk, előfordulhat, hogy egy hosszú használatú temetkezési helynek egy olyan sávját sikerül feltárni, amely átíveli a temető teljes használatának időszakát. Ilyenkor valóban megtörténhet – családi sírkeretről lévén szó –, hogy egy-egy ilyen sávban több évtizedes, sőt évszázados különbség is előfordul a fibulák között, akár egyetlen temetőn belül is.

A fibulák őrizgetésére, hosszú ideig tartó viseletére is találunk példákat, ami szintén arra figyelmeztet, hogy fenntartással kell kezelni korhatározó értéküket. Az őrizgetésre a legközelebbi példa éppen a madarasi temető 361. sírja, ahol a lábhoz elhelyezett faládikában többek között 3 hiányos (törött, tűszerkezet nélküli) fibulát is találtak. A Szeged-Tápén feltárt temető sírjait biztonsággal lehet a 3–4. századra korhatározni, de a 32. sírban egy olyan ritka emailos fibula került elő, amely az 1. század első felében készülhetett,⁴⁴⁹ tehát ez a darab valószínűleg öröklődött, vagy a belső kereskedelem során járt meg időben nagy utat. Kérdéseket vet fel az az eset is, amikor pl. térdfibula kerül elő egészen késői összefüggések között, pl. koporsókapcsos sírban.⁴⁵⁰ Ezt a néhány példát annak illusztrálására hoztuk fel, hogy bár a fibulák fontos segítői az időrend meghatározásának, de ha biztosak akarunk lenni a dolgunkban, szinte darabonként kell velük foglalkozni és összevetni a sír többi leletével és egyéb adataival is.⁴⁵¹ Sajnálatos körülmény, hogy a legtöbb fibulatípus barbaricum elterjedése – az emailos, a pelta formájú és az áttört fejű fi-

443 A viseleti és a díszítő funkció sorrendje néha felborul, amikor a sírokból hiányos (többnyire a fibulák tűszerkezete sérül), vagy a felerősítése érdekében átalakított fibula kerül elő. Ilyenkor a fibula rögzítését is meg kell oldani, így nincs funkcionális szerepe, tehát elsősorban díszít (vö. hagymagombos fibulák a madarasi temetőben).

444 KULCSÁR 1998, 53.

445 VADAY 1989, 75; KULCSÁR 1998, 52.

446 KULCSÁR 1998, 52; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006, 221–223.

447 BÖHME 1972; PEŠKAR 1972; RIHA 1979; MAĆZYŃSKA 2001.

448 VADAY 2003a, 374, Fig. 27.

449 VÖRÖS 1996, 125, 39. tábla 9.

450 VADAY 2005b, 62. Az adatok értékéből sokat levon, ha az előkerülés körülményei bizonytalanok, vagy a leletek időközben eltűntek (VADAY 1989, 241). Az idézett helyen két edény szerepel, hiányzik a karperec, az orsógomb és a koporsókapocs is.

451 A kronológiai besorolásnak ez a módszere nagyon fontos, eredményes és új vonása az alföldi szarmata kor kutatásának (VADAY–SZŐKE 1983, 27. kép).

bulák kivételével – nincs feldolgozva, tipológiájukat és kronológiájukat sem foglalta még össze a kutatás.⁴⁵² Egyes analógiák „szemezgetése” ugyan alátámaszthatja egy-egy temetőrész datálását, de nagyon hiányoznak továbbra is a nagy, rendszerező gyűjtések, és nem csak a fibulák esetében.

További probléma lehet, hogy a szarmaták általában előszeretettel másolták és utánozták a római tárgyakat, így a közkedvelt fibulákat is. Ezek kiválasztása az eredetiek közül sokszor bonyolult feladat, nemkülönben az utánzatok vagy másolatok pontos korhatározása is.⁴⁵³ A problémakör felismerése már korábban megtörtént, de a barbár fibulák készítőműhelyeinek kérdésével, azok hatósugarával, és az itt előállított típusokkal még nem foglalkozott kellő mélységben a tudomány.⁴⁵⁴ A barbaricum fibulaanyag összegyűjtése és közzététele előfeltétele lenne a barbár példányok kiszűrésének. A tiszaföldvári telep bronzöntő műhelyének publikálása óta nem kétséges, hogy újra kell gondolni egyes római fibulatípusok értékelését, hiszen ezeket római minta után nem csak előállították, hanem bizonyára kereskedtek is velük. A műhely bizonyíthatóan már a 2. századtól működött, hiszen az előképek is ekkor kerültek a Barbaricumba, de hogy milyen körben és meddig használták az itt előállított árut, még nem világos. A tiszaföldvári telepen fibulák és egyéb bronztárgyak előállításával a továbbiakban számolni kell, mivel ez a telep egy „új bizonytalansági tényezőt jelent a Kárpát-medencei szarmata Barbaricum fibulaanyagának értelmezésében”.⁴⁵⁵

A barbár fibulák tömeges megjelenése a vasból készült példányok előállításával válik egészen nyilvánvalóvá. Az egytagú, aláhajlított lábú fibulák vas változata ritkább, a kéttagú, oldalt hajlított lábú bronz típusok vasból készült barbár változatai azonban széles körben elterjedtek.⁴⁵⁶ Már a 3. századtól feltűnnek, használatuk a 4–5. század-

ban folyamatosan megfigyelhető, de szórványosan még a 6. században is megtalálhatók a sírokban.

Madarason az edények után a második legnépesebb csoport a fibuláké, összesen 150 db került elő belőlük, ami azt jelenti, hogy kb. minden 4. sírban volt fibula. Figyelembe véve a rablott sírok arányát, számuk eredetileg jóval nagyobb lehetett.⁴⁵⁷ A temető legkorábbi, nagyjából azonos időrendi helyzetű fibulái közé a számszerij-fibulák, a térdfibulák, az emailos fibulák és a lemezrátétes fibulák tartoznak.⁴⁵⁸

Számszerij-fibulák [4. térkép]

Annak ellenére, hogy a számszerij-fibulák az egyik legelterjedtebb típusnak számítanak a 2. század közepétől kezdődő időszakban, és nagyon sok változatuk volt forgalomban,⁴⁵⁹ Madarason mindössze 3 példányuk került napvilágra a 306., 393. és 485. sírből. Egyforma méretűek, legfőbb vonásaikban megegyeznek, mindegyiken megtalálhatók a lábvégi gombok (306. sír [69. tábla 14], 393. sír [90. tábla 7], 485. sír [106. tábla 2]). A temetőben elfoglalt helyük kis számuk miatt nem értékelhető, de a többi, a következőkben tárgyalandó korai fibulával együtt a síroknak egy jól körülhatárolható korai csoportját rajzolják ki, és egyben a számszerij-fibulák temetőn belüli időrendi horizontját is kijelölik.

Térdfibulák [4. térkép]

Az egyik leginkább kedvelt római fibulatípus, amely a 2. századtól kezdve jelen van a Barbaricum szarmata sírjaiban is. A tiszaföldvári műhely térdfibulák öntésére használatos öntőformáinak előkerülése óta időrendi besorolásuk még bizonytalanabb. A madarasi temető-

452 VADAY Andrea Szolnok megyei leleteket összefoglaló munkáját kitűnően lehet használni, hiszen a megyében előforduló fibulák feldolgozásánál a műhelyekre, elterjedési területre, gyakoriságra, részletes tipológiára is kitér (VADAY 1989, 74–97).

453 Az egyik ilyen első barbár fibulautánzat vasból készült változata Endrőd-Szujókereszten került elő a temető 150. sírjából (VADAY-SZÓKE 1983, 16. tábla 1).

454 VADAY 2005a, 159–160.

455 VADAY 2005a, 158.

456 Eltérő a vélemény arról, hogy a vas megmunkálása a szarmatáknál mennyire számított általános kézműipari tevékenységnek. Az alapanyag hiánya miatt nem tartják jelentősnek, viszont vannak olyan lelőhelyek (pl. Nagymágocs-Paptanya, Üllő 5. lelőhely), ahol biztosan végeztek ilyen tevékenységet (VÖRÖS 1998, 62–63; KULCSÁR–JAKAB 2009, 55–65). Az új ásatások, a felszíni megfigyelések és az anyagvizsgálatok (salak) ezen a téren is hozhatnak új eredményeket.

457 A madarasi temető sírjainak rablásáról, nemenként és rítus szerint (sírjelölés módja) a 3.2. fejezetben kimerítő részletességgel esik szó. Minden elemzés és következtetés alapja, hogy a leletek a sírban eredeti helyükön voltak-e.

458 A fibulák gyártásának és barbaricum elterjedésének datálásánál elsősorban VADAY Andrea munkáira támaszkodunk, az ő megállapításait vesszük át (VADAY-SZÓKE 1983; VADAY 1989; VADAY 2005b).

459 VADAY 1989, 79–81.

ben használatuk jól körülhatárolható a kísérő leletek vallomása alapján.⁴⁶⁰ Előkerülésük helye két jól körülhatárolható területet mutat. Feltűnésük a legkorábbi (2. század végi) temetőhasználat idejére tehető.

A térdfibulák száma összesen 9, méretüket illetően egységesnek mondható a csoport. Magas tűtartóval készültek, tipológiailag pedig 3 jól elkülönülő típusba lehet osztani őket. A legáltalánosabbak, és nagy körben elterjedtek a félköríves fejlapú darabok (4 db), melyeknél a kengyel átmetSZete körszelet formájú. Abban különböznek egymástól, hogy míg kettő fejlapja sima (421. sír [97. tábla 8], 596. sír [116. tábla 8]), addig kettőt az öntést követően bekarcolt zezzug mintával díszítettek (621. sír [123. tábla 5], 643. sír [125. tábla 6]). A 395. sírban talált darab az előzőeknek egy variánsa, itt a félköríves fejlap rovátkolt, és a kengyelen hosszanti él fut végig [90. tábla 14]. Ezek a darabok széles körben elterjedtek a Barbaricumban, és használatuk kezdete a 2. század vége, és a 3. század közepe közötti időszakra keltezhető. Ritkább típus az úgynevezett spirálhüvelyes változat, amelynek két példánya is előkerült a 157. [34. tábla 8] és a 165. sírban [38. tábla 2]. Összetartozásukat talán az is jelzi, hogy míg egy kivételével az összes előbbi zárt csoportot alkot, addig ezek tőlük nagy távolságban, de egymás mellett kerültek elő, a temető középső részén. A típus elterjedési területe jóval szűkebb mint az előbbieké, és csak a szarmata szállásterület D-i részén fordul elő, így a madarasi darabok feltűnése nem meglepő.⁴⁶¹ Az úgynevezett germán típusú térdfibulák sem hiányoznak a temető sírjaiból: a 404. [92. tábla 7] és a 622. sírban [122. tábla 10] kerültek elő. A 622. sír darabja érdekes átmenetet képez a provinciális és a germán fibulák között kicsi, háromszög formájú fejlapjával és klasszikus kengyelével. A germán típusú térdfibulák az 1. századtól kezdve jelentkeznek gyártási helyeiken, a szarmata Barbaricumban azonban a 2. század második felétől korhatározott síregyüttesek mellékleteként tűnnek fel.⁴⁶² Közelebbi korhatározásuk azért sem lehetséges, mert Európa különböző területein elterjedt, népszerű fibulatípusról van szó, sokféle variációjuk hosszú ideig használatban maradt.⁴⁶³

Időnként előfordul, hogy a szarmata sírokban egy-nél több – általában kettő – fibulát találnak; az összes sír 12%-a tartozik ebbe a körbe.⁴⁶⁴ Viseleti szempontból érdekes lehet ezek vizsgálata, de fontosak időrendi szempontból is, hiszen a különböző helyen és időben gyártott darabok azonos időpontban kerülnek a sírba, ami egyes típusok használatának időtartamához jelenthetnek fogódzót. A térdfibulákkal együtt két sírban került elő egy-egy másik típusú darab is: a 622. sírban egy emailos fibula, a 421. temetkezésben pedig egy lemezrátes, közepén emberi fejet ábrázoló üvegöntvényvel.

Emailos fibulák [4. térkép]

A típus feldolgozását Vaday Andrea végezte el összefoglaló munkájában, ahol az összes alföldi emailos fibulát szerepelteti, közöttük a madarasiakat is.⁴⁶⁵ Tipológiai rendszerét megtartva, az általa felállított rendszer szerint haladva sironként soroljuk fel a fibulákat, megadva kronológiai meghatározásukat is. Vaday 4 főtípust állított fel, ezen belül csoportokba és alcsoportokba kerültek a különböző szempontból azonosnak ítélt darabok. Már első látásra is egységesek a Madarason előkerült emailosok: kivétel nélkül a III. típusba tartoznak, többben ugyanazon csoportba, és az időrendi helyzetükben sincs nagy eltérés. A legtöbb darabot a tagolatlan kontúr jellemzi, és hogy vagy kerek, vagy ovális formájúak, mindössze a belső zománcmezők kialakításában és a színeikben térnek el egymástól.

► kerek alakúak, tagolatlan peremmel

615. sír: Kerek, belsejében a zománcmezők nem koncentrikusak; a típust a 2–4. század közé korhatározzák a különböző kutatók (III/1/1/2/) [121. tábla 6].⁴⁶⁶

396., 425. sírok: Sakktáblamintás fibulák; legkorábban a 2. század végétől datálják (III/1/1/4) [90. tábla 19, 98. tábla 8].⁴⁶⁷

460 A sírok elemzését az előző (3.7.1–3.) fejezetekben végeztük el. Tekintettel a fibulák nagy számára az egyenkénti, több szempontú vizsgálat szétfeszítené ennek a fejezetnek a kereteit.

461 VADAY 1989, 79.

462 VADAY 1989, 80.

463 MAŁCZYŃSKA 2001, 79, *Abb.* 1, 4.

464 KULCSÁR 1998, 52.

465 VADAY 2003a.

466 VADAY 2003a, 324–325, *Fig.* 4.

467 VADAY 2003a, 326, *Fig.* 5.

266., 388., 622. sírok: Koncentrikus sávokban díszítettek, középen a kiugró (hiányzó) középtagnak kialakított lyuk; a 2. század második felétől voltak forgalomban (III/1/2/1/2) [60. tábla 7; 89. tábla 5; 122. tábla 8].⁴⁶⁸

► ovális alakúak, tagolatlan peremmel

A temetőben szereplő valamennyi ovális formájú korongos emailos fibulát a 3. század elejétől lehet datálni.

134. sír: Ovális forma, 8, szimmetrikusan elhelyezett ponttal a felületén (III/2/1/1) [28. tábla 1].⁴⁶⁹

162. sír: Ovális forma, rombusz formájú betéttel, nagyméretű (III/2/1/2) [37. tábla 6].

597. sír: Ovális forma, S alakú betéttel (III/2/3) [117. tábla 11].

► kerek alakú, a szélén tagolt

597. sír: Kerek, a szélein kiugró 8 kicsi taggal; 180 utánra lehet korhatározni (III/5/3/1) [117. tábla 1].⁴⁷⁰

Az összefoglaló tipológiai táblázaton jól látható, hogy valamennyi emailos fibula egy nagyon zárt tipológiai körbe tartozik, a III. típusba, azon belül zömében az 1–2. alcsoportba.⁴⁷¹ Használati idejük sem tér el nagyon egymástól: a 2. század második felétől, illetve a 3. század elejétől elég szűk időhatárok között lehet számolni velük.

A temetőterképre felvitt emailos fibulák elhelyezkedése ugyanúgy két csoportot rajzol ki, mint a térdfibulák és a számszerj-fibulák, és ugyanabban a két foltban találhatók meg. A DNY-i sírcsoportban van a több, a temető középső táján a másik, kisebb példányszámú csoport. Fontos, hogy az azonos típusú fibulák közül kettő (a sakktáblamintás és a centrikus elrendezésű) a temető mindkét korai fibulás részén feltűnik, ami azt jelenti, hogy a két temetkezési csoport egykorú, tehát a temető használata több ponton is elkezdődött egy időben.

Lemezrátétes fibulák [4. térkép]

A 162. sírban az ovális emailos fibula mellett egy lemezrátétes fibula is előkerült. Ez a fajta párosítás azért fontos, mert az eddig tárgyalt fibulatípusok időbeli átfedését, egymással párhuzamos használatát bizonyítja: térdfibula – emailos fibula (622. sír), térdfibula – lemezrátétes fibula (421. sír), emailos fibula – lemezrátétes fibula (162. sír).

A lemezrátétes fibulák használata a 2. század végétől bizonyítható, de különböző variánsaik egészen az 5. századig feltűnnek.⁴⁷² A fibula alföldi típusainak összegyűjtése és elemzése egy külön tanulmány témája lehetne. Formájuk, túszerkezetük és díszítésük alapján számos csoportot alkotnak; a leggyakoribb a kerek, a csepp formájú vagy az ovális forma, de van közöttük téglalap vagy pelta formájú is.⁴⁷³ Külön gondot jelent, hogy egyes típusoknál az alaplappal, másoknál a fedőlappal, sokszor pedig mindkettő annyira vékony, könnyen omlelkony anyagból készült, hogy a korrózió következtében néha csak a túszerkezetek masszívabb darabjai maradnak meg a sírokban. Ilyen esetekben csak nagyon kevés fogódzónk marad az egyes fibulák variánsának behatárolására és időrendi besorolásukra.

Madarason az emailos és a térdfibulákkal együtt két teljesen egyforma lemezfibula is előkerült, így arra lehet gondolni, hogy az itteni lemezrátétesek között ezek a legkorábbiak. A típust az alaplappal egybeöntött túszerkezet és a közepükre helyezett üvegöntvények jellemzik és kapcsolják össze (162. és 421. sír). Bár az alaplappal az egyiknél kerek [37. tábla 4], a másiknál enyhén ovális [98. tábla 1], szűkebb csoporthoz való tartozásuk nem kérdőjelezhető meg. Még két olyan darab tartozik ide, melyeknek megmaradt töredékei és díszítése hasonló: a trébelt felső lemez és a túszerkezet alapján a 142. sír töredékes fibulája [30. tábla 1]; az alaplappal formája, mérete és a virág alakú üvegöntvény alapján pedig az 590. sír fibulája [115. tábla 6]. Elméletileg a csoportba tartozhatna a korongosok közel fele, a töredékes darabokat is beleértve, amennyiben a túszerkezet típusa és az üvegöntvény vagy éppen egy gemma előfordulása azt indokolja. Az

468 VADAY 2003a, 331–332, Fig. 7.

469 VADAY 2003a, 335, Fig. 9.

470 VADAY 2003a, 346, Fig. 15. Az 597. sírban két emailos fibula volt, az 569. sírszám helytelen, mert ilyen számú szarmata sír nincs a temetőben. Valószínűleg tévedésből rossz számot adtunk meg a kutatóknak.

471 VADAY 2003a, Fig. 30–31, 34.

472 VADAY 1989, 90–94.

473 SZ. WILHELM 2005, 114–115.

584. sír gemmájával [114. tábla 11] együtt került elő a temető egyetlen madár alakú fibulája [114. tábla 9]. Megformálása, zárt szárnya és dísztelensége alapján abba az időrendileg szélesebben értelmezhető csoportba tartozik, amelynek párhuzamai Martfű-Zsófia majorban és Csongrád-Sövényházán 1–1 térdfibulával együtt ismertek.⁴⁷⁴ A madár alakú fibulák használata az 1. század közepén indul, de vannak olyan altípusai, amelyek ennél jóval későbbiek. A madarasi az utóbbiak közé tartozik.

A gemmák sokféle kőből készülhettek, de legnagyobb számban a karneolok fordulnak elő. A madarasi darab is karneol, az ovális formába egy balra néző ifjú fejét metszették. Párhuzamai a brigetiói gemmanyagból ismertek,⁴⁷⁵ műhelyhez kötésük és közelebbi korhatározásuk problémás. A gemmametszés a 3. század második felétől szorul háttérbe, valószínű, hogy a mesterség felívelő szakaszában került a darab a Barbaricumba, amikor Pannoniában is nagy számban forogtak.⁴⁷⁶

A csoportot a temetőtérrépre vetítve kiderül, hogy a lemezrátétes fibulák közül 2–2 az eddig tárgyalt fibulák közvetlen környezetében fordul elő. Földrajzilag két példány különül el, az egyik a 334. sír fibulája [75. tábla 4], amelyiknek csak a közepéhez tartozó ovális betétje és a túszerkezet töredéke maradt meg. A csoporttól elkülönülve, a 19. sírban került elő egy csepp formájú fibula maradványa [6. tábla 10]. A sír az összes eddig tárgyalt fibulátípus jól körülhatárolható területi csoportján kívül, a temető ÉK-i sírcsoportjába tartozott. A sírban egy különleges és ritka csavart csüngő alakú üvegtárgy, úgynevezett stilizált edényformájú csüngő található, melynek jó párhuzama a Tiszadob-Szigeten feltárt temető 28. sírjából ismerős. A csüngőtípus használata a 4. századra tehető,⁴⁷⁷ ami arra mutat rá, hogy az üvegbetétes fibuláknak van (lehet) egy késői csoportja is, melyet jól jellemez a középső, sokszor ovális betét. Legtöbbször maga a fibula is ovális vagy téglalap alaplapú. A 334. sír csak részleteiben ismert darabját [75. tábla 4] feltételeesen ide soroljuk.

Dobozfibulák [4. térkép]

A fibulák következő, határozottan elkülönülő csoportja a dobozfibuláké, melyek mérete, a fedőlemez kialakításának módja minden esetben eltérő a temetőben. A lapos bronzlemezzel keretelt, belső felületükön nagyon vékony – és szinte teljesen szétporladt – vékony bronzlemezzel fibulákból 3 db került elő: a 361. [81. tábla 9], a 376. [84. tábla 8] és a 287. sírban [65. tábla 1]. Kettő lapja vízszintes, lapos, a 287. sír fibulája a fedőlemez töredékei alapján azonban enyhén kúpos volt. Párhuzamaikat éppen rossz állapotuk miatt nehéz azonosítani. A Szeged-Tápén feltárt temető 14. sírjában kibontott fibula méretre is éppen olyan volt,⁴⁷⁸ mint a 361. sír rekonstruált, nagyméretű darabja.⁴⁷⁹ Meglepően jó állapotban megmaradt, kitűnő példány került napvilágra Felgyőn; itt a fedőlemez geometrikus mintája is jól kivehető volt.⁴⁸⁰ A Szeged-tápéi és a felgyői sír leleteit nem csak azonos típusú és méretű fibulája kapcsolja össze, hanem pántos karperecek és egyforma összetételű gyöngyanyaguk is. A 361. bolygatatlan női sírban összesen 3 fibula volt: a nagyméretű dobozfibulán kívül [81. tábla 9] egy áttört díszű, ritka korong alakú fibula [81. tábla 11] és egy kéttagú, oldalt hajlított lábú, zárt tűtartójú, masszív darab [81. tábla 10], de egyik sem a viseleti helyén került elő, hanem a lábánál, egy ládikában. Mindegyiknek hiányzott a túszerkezete, tehát viselésre alkalmatlanok voltak. A ládika tartalma jól tükrözi, hogy még életében milyen fibulákat viselt és őrzött meg – akár törött állapotában is – a tulajdonosa. A sírban talált két pénz közül Diocletianus denárja (284–294) bizonyítja, hogy legkorábban a 3–4. század fordulójára korhatározható a síregyüttes, ami egybeesik a dobozfibula korhatározásával.

A többi, különböző méretű és kidolgozású fibula közül a 174. és a 285. sírokban kibontott kúpos formájú ezüst, illetve aranyozott ezüsből készült darabok a temető legszebb ruhakapcsoló tűi közé tartoznak [40. tábla 1; 64. tábla 7]. Böhme rendszerében a hasonló példányok megjelenését a 2. század vége és 3. század első fele közé teszi, a típus használata a 3. század folyamán bizonyított.⁴⁸¹

474 VADAY 1981, 5, 1. tábla 1a–c.

475 GESZTELYI 2004, 21, 41. kép.

476 GESZTELYI 2001, 25.

477 ISTVÁNOVITS 1993, 128, *Abb.* 13, 9.

478 A fibulát a gondos bontás és a helyszínen történő előzetes konzerválás sem mentette meg. Vékony ezüsfólia fedte, aminek a felületén virágszirmokhoz hasonlós mintát volt megfigyelhető. A rekonstrukció nincs közölve, de megtalálható a fibula beletárolt maradáka mellett a szegedi múzeum gyűjteményében.

479 VÖRÖS 1996, 17. tábla 6.

480 ORMÁNDI 1996, 3. tábla 4.

481 BÖHME 1972, 42, *Taf.* 29, 1128.

Hagymagombos fibulák [4. térkép]

A hagymagombos fibulák a 3. század első harmadától kezdve a római férfiak viseletéhez tartoztak. Az ábrázolásokat és a sírleleteket összevetve kiderül, hogy nem csak katonák hordták, hanem valamilyen hivatal, de még inkább rang jelzésére szolgált.⁴⁸² A Barbaricumban csak nagyon ritkán kerülnek elő a sírokból.⁴⁸³ A kutatás szerint különleges jelentésük miatt nem tartozhattak a kereskedelmi áruk közé, megszerzésük eltér a korábban tárgyalt, elsősorban kereskedelem útján beszerezhető darabokétól.

Egy késői típusú darab Mezőszemere, Kismari-fenék lelőhelyen fordult elő az 54. sírban, és egy hiányos példány az 56. temetkezésből.⁴⁸⁴ A temetőben előkerült római katonai övek, a nagyszámú fegyver és a népeség összetétele is azt bizonyítja, hogy az itt állomásozó barbár katonaságnak fontos szerepe volt a hosszanti sáncok védelmében, és a fibula barbaricum jelenléte a római-barbár katonai kapcsolatok jelzéséért értékelhető.

Madarason is két hagymagombos példány fordult elő: a 180. női sírban [41. tábla 5], és a 462. férfi temetkezésben [101. tábla 6]. A két darab tipológiailag teljesen egyforma, korai típus, a méretük között is csak pár milliméteres eltérés van.⁴⁸⁵ Egyforma a gömbök kialakítása, a lábvégek tagolása is; rövid láb és trapéz átmetzetű kengyel jellemzi őket, valamint széles kereszttag. Egyedül a kengyel ívének díszítésében térnek el: az egyik vízszintes, sűrű rovátkolásokkal tagolt, a másik viszont sima. Érdekes, hogy mindkettőnek a túszerkezete hibás, a 180. sírban a hiányt egy vastúvel pótolták, a 462. férfisírba a fibula a tű nélkül került. Ennek ellenére mindkettő a viseleti helyén, az áll alatt, a mellkason került elő; a tű nélkülit valamilyen módon felerősíthették. Jellemző, hogy csak ez a két darab volt a temetőben a típusból, és mindkettő hiányos állapotban. Ez is azt jelentheti, hogy nem „hivatalosan” voltak jelen barbár földön; talán zsákmányként tehetek rájuk szert, és éppen ritkaságuk, finom kivitelük miatt ragaszkodtak hozzájuk, hiányos állapotuk ellenére is.

Egy-egy tárgy időrendi besorolásánál figyelembe vesszük, ha felmerül a gyanú, hogy sokáig viselt, esetleg nemzedékről nemzedékre hagyományozódott darabokról van szó, mert kopottak vagy éppen hiányosak, csak úgy mint ez a két fibula. A 462. férfisírban Diocletianus 287. évben vert pénze is előkerült, és figyelembe véve a fibulák különleges „státusát” nem lehet kétséges, hogy a temetkezéseket leghamarabb a 3. század végére, a 4. század elejére korhatározhatjuk. Ha egy temetkezésben két római tárgy is előkerül, akkor a két tárgy egybevágo gyártási ideje komolyan latba esik a sír korhatározásánál. Ezt a besorolást temetőbeli helyzetük is megerősíti, egymástól ugyanis jókora távolságban találhatóak, de mindkettő abban a 4. századi fibulákat felsorakoztató ívben helyezkedik el, ami a korai fibulás temetőrészét határolja [4–5. térkép].

A hagymagombos fibulákat is utánozták a barbár kézművesek, pl. Sándorfalva-Eperjesen az 1. sírban,⁴⁸⁶ vagy a Tiszadob-Szigeten feltárt temető 19. sírjában bontottak ki tipológiailag ide sorolható, de részleteiben és összességében biztonsággal barbárnak ítéltő darabokat.⁴⁸⁷

A hagymagombos fibulák tárgyalásával le is lehet zárni a provinciális fibulák körét. Az alábbi típusok készítési helye és használata térben és időben sokkal szélesebb, mint az előzőeké. Előállításuk helye, használatuk köre az Alföldön még nem teljesen körvonalazott, valószínű, hogy legtöbbjüket barbár műhelyekben állították elő. Használatuk a provinciákban szintén elterjedt, ezért indokoltnak tartjuk, hogy a többi típus után ezekről is szóljunk röviden.

Egytagú, aláhajlított lábú fibulák [5. térkép]

A 3. században jelennek meg először, de a 4. század folyamán is használják őket Ausztria területén, végig a Duna mentén, Csehországban, Szlovákiában, az Elba vidékén, és a csernyahovi kultúra lelőhelyein egyaránt.⁴⁸⁸ Elsősorban a kengyel és a láb kialakításában különböznek, de a méretük is egészen változó lehet. A nagyobb

482 LÁNYI 1990b, 249.

483 VADAY-DOMBORÓCZKI 2001, 74–75.

484 VADAY-DOMBORÓCZKI 2001, *Abb.* 52, 2, *Abb.* 56, 4. További analógiákat is felsorol az idézett irodalom, elsősorban a Barbaricum D-i határvidékéről.

485 TÓTH 1985, 33, 9–10. ábra.

486 VÖRÖS 1985, I. tábla 1.

487 ISTVÁNOVITS 1993, *Abb.* 9, 3.

488 JOBST 1975, 195.

méretűekre jellemző a kengyel és a láb facettálása, a kengyel tövének tagolása, illetve a kengyelen végigvezetett bronzhuzal rátét díszítés.⁴⁸⁹ A kisebb méretű példányokban esetében a kengyel kerek vagy téglalap átmetszetű, esetleg ovális, gyakorlatilag egy bronzhuzalból vagy egy keskeny pántból hajlított, egyszerűen elkészíthető csoport tagjairól van szó.

A madarasi példányok között mindegyik felsorolt altípus előfordul: a nagyméretű, facettált kengyelűek a 230. [53. tábla 7], 234. [55. tábla 14], 363. [82. tábla 5], 411. [95. tábla 3], 481. [105. tábla 6] sírok mellékletei voltak. A kisebbek között külön csoportot jelentenek a huzalrátétesek, de ebből csak egy példány fordult elő a 331. sírban [74. tábla 5]. A többi példányra jellemző, hogy az előbbieknél kisebbek, kengyelük vagy kör átmetszetű egyszerű huzal: 81. [19. tábla 2], 219. [48. tábla 13], 416. sír [96. tábla 7]; vagy lapos téglalap alakú, tehát egy keskeny pánt: 330. [74. tábla 4], 333. [75. tábla 3], 507. [110. tábla 6] és 604. sír [119. tábla 4].

Az egytagú, aláhajlított lábú fibulák a Kárpát-medencei anyagban is jelen vannak a 3. századtól kezdve,⁴⁹⁰ és egészen az 5. századig használatban maradnak a késő római (Csákvár, Szabadbattyán, Szentendre), majd a római–barbár vegyes temető sírjaiban is, többek között Mözsön vagy Visegrád-Gizella majorban.⁴⁹¹ Az Alföldön való használatuk ugyanilyen tág határok közé tehető. Vasból hajlított példányaikat⁴⁹² is ismerjük 4. század végi, 5. század eleji környezetből.⁴⁹³

Egytagú, oldalt hajlított lábú fibulák [5. térkép]

A Barbaricumban az egytagú fibulák számos variánsa ismert. A 3. században általánosan elterjedt különböző típusok főként Csehország, Szlovákia és Alsó-Ausztria területén kerültek elő.⁴⁹⁴ Érdekes, hogy Madarason összesen csak 3 példányt találtak, tehát az aláhajlított lábú típushoz képest elenyésző a számuk. Mindegyik példány más variánst képvisel. A 231. sírban kibontott fi-

bula kengyelét egymást metsző vonalak díszítik, és a láb vége legyezőszerűen kiszélesedik [55. tábla 5]. A másik kettő jóval kisebb, jellegtelen példány, a 410. [94. tábla 3] és a 494. sírok mellékletei voltak [107. tábla 3].

Gyűrűfibula [5. térkép]

A római gyűrűfibulák bronzból készültek, rendszerezésükkel többen foglalkoztak már.⁴⁹⁵ A Duna vidékén a 3. században tűnnek fel, jellemzően a 3. század második felében terjedt el a viseletük. Egy speciális, a többi fibulától eltérő használatú darabról van szó, amely a szarmata viseletre nem jellemző. Az is előfordulhat viszont, hogy kerek formája és a karikán átívelő tűje miatt esetleg a korábban előkerült darabokat csatnak határozták meg. Madarason a 136. sírban a típus egy vasból készült utánpótlás jelent meg, anyaga miatt barbár másolatnak tartható, s ezért nem került be a római importfibulák közé [28. tábla 3]. Formai jegyei alapján egyértelműen besorolható a szakirodalomban az 1. változatként meghatározott csoportba (Böhme 51/b, Jobst 36/a, Riha 8.2.4.).⁴⁹⁶

Kéttagú, oldalt hajlított lábú, alsóháros, spirálkaros fibulák [6. térkép]

Az eddig tárgyalt összes közül ez a legnagyobb körben és leghosszabb ideig használt fibulatípus a Kárpát-medencében. Feltűnése nyomon követhető Britanniától az Al-Duna vidékéig. A Kaukázusban, Szlovákiában és Csehországban, sőt Lengyelországban is előfordul szórványosan.⁴⁹⁷ Vasból készült változataik együtt jelentkeznek a bronzból készített, sokszor finoman tagolt kengyelű, különböző méretű darabokkal. Feltűnésük kapcsolatba hozható a római gyártmányú fibuladömping évszázadának lezárásával, a 3. század közepén. A korábbi, számos típust egyszerre felvonultató fibu-

489 JOBST 1975, *Taf.* 26, 194–198.

490 PATEK 1942, 63–64.

491 KOVÁCS 2004, 129.

492 A vashuzalból hajlított fibulák töredékei – különösen a rablott sírokban – nehezen azonosíthatók, mivel a vékony darabok könnyen korrodálódtak. Talán ennek tudható be, hogy a korábbi feltárásokból csak ritkán ismertek vasból készült példányok.

493 ISTVÁNOVITS 1993, *Abb.* 5, 9, 11.

494 VADAY 1989, 90.

495 Legutóbb, a korábbi kutatás összefoglalásával: MERZI 2000, 253–288.

496 MERZI 2000, 1. tábla 2.

497 VADAY 1989, 89–90.

lahasználat „elszürkül”; a bronzból, ezüstből hajlított darabok mellett ettől kezdve gyakrabban találkozunk vasból készíttettekkel is.⁴⁹⁸ Az átmenet a madarasi temető sírjainak vizsgálata alapján sokkal árnyaltabb, és időrendi fogódzót is kínál.⁴⁹⁹ A temetőben előkerült példányokat több szempont szerint is vizsgálni lehet: méretük, felépítésük és díszítésük szerint.

A méretük egészen eltérő: a kisebbek 3 cm, a nagyok 8 cm körüliek.⁵⁰⁰ Az azonos típusok közötti eltérés a részletekben figyelhető meg, elsősorban a kengyel kialakításánál. A kengyel szalagja lehet a láb felé fokozatosan elkeskenyedő vagy egyenletes szélességű. Elsősorban a nagyobb példányokat díszítették előszeretettel: a kengyelt, a lábakat síkozták, a lábvégeket bevagdalták.

A díszítés fajtájától függ a kengyel keresztmetszete, amely a gyakori téglalap mellett akár lapos háromszög, vagy trapéz is lehet (168. sír [38. tábla 16], 315. sír [71. tábla 5], 320. sír [72. tábla 8], 348. sír [78. tábla 4]). A masszív, profilált darabokat öntötték, míg a lemezszerű, gyöngébb darabokat kalapálással alakították ki, de a két technikát olykor ötvözték is (9. sír [3. tábla 4], 69. sír [17. tábla 6], 122. sír [27. tábla 9], 230. sír [53. tábla 8], 361. sír [81. tábla 10], 442. sír [99. tábla 7], 516. sír [111. tábla 5]). A vékony, lemezes kengyelű darabok felületét utólag díszítették a kengyel hosszában, a szélein futó vésett vonalakkal vagy csak a felületet sekélyen érintő tremolórozással (76. sír [18. tábla 17], 86. sír [20. tábla 10], 202. sír [46. tábla 8], 229. sír [52. tábla 3], 284. sír [63. tábla 9], 291. sír [66. tábla 3], 413. sír [95. tábla 5]). Megfigyelésünk szerint az apró fibulákat csak a legtrikább esetben díszítették, ha igen, akkor is többnyire csak a kengyel és a láb találkozásánál, keresztirányú bemélyített vonalpárokkal. Ugyanakkor a közepes méretűek közül kettő lábának a végét felpöndörítették (97. sír [23. tábla 1], 148. sír [32. tábla 15]).

Külön csoportot alkotnak a rugószerkezet és/vagy a kengyel végén gombokkal ellátott példányok. Ezek között található felsőhúrosak is (84., 104., 295. sír), de a többségük alsóhúros (148., 188., 362., 379. sír). A finoman megmunkált gombok a tengely két végén

praktikusan a rugó két végének rögzítését szolgálják, ugyanakkor dekorálják is a fibulát. Jellemzően a gombos példányok többsége nagyméretű, a kengyel sokféle-képpen díszített, a már korábban említett síkozás (104. sír [24. tábla 8], 295. sír [67. tábla 12]) mellett huzalból hajlított kapcsokkal ellátott kengyelű is előfordul (148. sír [32. tábla 12], 379. sír [87. tábla 2]). A kisebbek ebben a csoportban is szerényebb kivitelűek (84. sír [21. tábla 5], 188. sír [43. tábla 5]). Az utóbbi típusból előkerült 3 példány közül csak az egyik kengyelének töve és a lábvége tagolt bemélyített vonalakkal (362. sír [81. tábla 13]).

A vasból készült fibuláknál legtöbbször nem lehet a részleteket megfigyelni a korrodálódás miatt, különösen a rablott sírokból kikerülő töredékek azonosítása nem egyszerű. A Madarason feltárt, vasból készült fibulák többségéről el lehet dönteni, hogy kéttagúak, spirálkarosak. Csak azoknál merülhet fel, hogy esetleg más típusúak lehettek, ahol kizárólag a kengyel töredéke maradt meg. Méretük változó – ugyanúgy, mint a bronzból készült példányok esetében –, 3,5 cm és 8 cm közöttiek, tehát ugyanabban a mérettartományban készültek, mint a bronzok. Eddig nem vizsgálta a kutatás, hogy mi állhat az eltérő anyaghasználat mögött. Valószínűleg az ezüst és a bronz hiánya miatt készültek vasból a fibulák a helyi mesterek műhelyeiben. Az alábbi sírokban fordultak elő: 7. sír [2. tábla 7], 23. sír [7. tábla 5], 26. sír [7. tábla 7], 27. sír [8. tábla 5], 32. sír [8. tábla 6], 45. sír [10. tábla 4], 53. sír [12. tábla 9], 75. sír [18. tábla 13], 91. sír [nincs ábrázolva], 127. sír [27. tábla 11], 140. sír [29. tábla 11], 149. sír [33. tábla 8], 151. sír [33. tábla 9], 158. sír [35. tábla 7], 160. sír [36. tábla 10], 187. sír [43. tábla 1], 205. sír [47. tábla 5], 206. sír [47. tábla 6], 285. sír [64. tábla 6], 290. sír [65. tábla 4], 321. sír [72. tábla 9], 337. sír [75. tábla 5], 338. sír [75. tábla 13], 341. sír [76. tábla 2], 403. sír [92. tábla 6], 415. sír [96. tábla 2], 444. sír [100. tábla 2], 472. sír [102. tábla 12], 511. sír [110. tábla 8], 592. sír [116. tábla 1], 602. sír [118. tábla 22],⁵⁰¹ 607. sír [120. tábla 3].

A vasfibulák a 3–4. századra korhatározható temetőtökben tűnnek fel először szórványosan.⁵⁰² A 4. század

498 A vasból készített tárgyak díszítéséről alig lehet elképzelésünk a korrodálódás miatt. Csak akkor lehetne megfigyelni ezeket, ha a vassal együtt bronz, ezüst vagy arany fordulna elő egy-egy tárgyon. Ilyen jelenség azonban a madarasi fibuláknál ismeretlen.

499 A vasból készült fibulák használata főként a férfiakra jellemző, ezek gyakran nagyobbak is, mint a bronzból készített darabok. Az anyag- és a méretkülönbség mögött tehát nem időrendi, hanem viseleti okok keresendők.

500 Az azonos fibulák méretkülönbségének okaira az életkor, a nem és a viselet összefüggéseinek tárgyalásánál tértünk ki részletesen a 3.7.1–3. fejezetekben.

501 A töredék nem biztos, hogy fibulához tartozott; ha igen, elképzelhető, hogy inkább egytagú volt.

502 Szeged-Tápé (Vörös 1996, 159, 25. kép 1, 31. kép 4); Szeged-Algyő (KÖHEGYI–VÖRÖS 1992, 99, II. tábla 1); Klárafalva-Vasútállomás (PÁRDU CZ 1950, XCVII. tábla 2); Csongrád-Babót Henrik földje (PÁRDU CZ–KÖREK 1948, LXVII. tábla 3); Szentés-Sárgapart 4. és 10. sír (PÁRDU CZ 1950, I. tábla 6, III. tábla 1); Kiszombor-B 385. sír (PÁRDU CZ 1950, XLVIII. tábla 19); Klárafalva-B 12. sír (PÁRDU CZ 1950, L. tábla 1a–b).

végére, illetve a 4. század és az 5. század fordulójára korhatározható késő szarmata – hun kori temetők fibulaanyagában új típusok is megjelennek,⁵⁰³ de jelen vannak az egytagú aláhajlított lábúak ezüsből, bronzból és vasból készült példányai is.⁵⁰⁴ Tápé-Malajdokon a kéttagú vasfibulából feltűnően sok példány (10 db) került elő.⁵⁰⁵ Szórványosan gepida sírok leletei közé is bekerültek vasból⁵⁰⁶ és bronzból készült darabok egyaránt.⁵⁰⁷

Az idézett lelőhelyek földrajzi helyzete, és a Madarason talált 32 db kéttagú vasfibula alapján úgy tűnik, hogy használatuk súlypontja a D-Alföldön volt. Tekintettel arra, hogy ez a terület a legkésőbbi szarmata szállásterülethez tartozik a 4. század utolsó harmadától, ebben nincs semmi meglepő. Az etnikailag kevert, új betelepülőkkel gyarapodott Tisza menti területekhez képest a késő szarmaták megőrizték a korábban használt fibulatípusokat, és – legalábbis Madarason – nyoma sincs az újfajta lemezes és ékvéséses divatnak.⁵⁰⁸

A vasból készült kéttagú fibulák temetőn belüli elhelyezkedése sokat elárul a temető használatának „me-

netéről”. A 2. sírcsoportban [7. térkép] csak 4 kéttagú vasfibula fordul elő, azok is nagyjából egy csoportban, a temetőrész középső, sűrűbben temetett sírjai között helyezkednek el. Ez azt jelenti, hogy a csoport a temetkezést az egykori Kígyós-patak partján, D-i irányból kezdte meg – ezen a részen kizárólag korai sírok vannak –, majd É felé terjeszkedett a temetőrész, amelyet még a 4. században is használtak.

A temető többi részében a vasfibulák a kéttagú és egytagú aláhajlított lábú fibulák közé illeszkednek, és egyre jobban közelítenek a temetőrész D-i és K-i szélé felé. A bronzból készült példányokból viszonylag kevés került elő a temető Ny-i szélén, ezek számát gyarapítja néhány vasból készített darab. Feltűnően sok található belőlük az É-i halomcsoport sávjában, ahol viszont a korai típusok (számszerj-fibulák, térdfibulák, emailos fibulák és korai lemezes fibulák) teljesen hiányoznak. Tehát ez a temetőrész a halmokkal együtt egyértelműen a legkésőbbi időszakot jelenti a temető használatában.

503 ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1999, Fig. 5, 1–4.

504 ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1999, Fig. 4, 11–12.

505 PÁRDU CZ–KÖREK 1948, 8., 19–20., 31–33., 40., 43. sírok.

506 Kiszombor 155. sír (CSALLÁNY 1961, CXXXV. tábla 13); Szentcsanak-Kökényzug 59. sír (CSALLÁNY 1961, XIV. tábla 9–10);

507 Szentcsanak-Berekhát 106. és 148. sírok (CSALLÁNY 1961, LXXXI. tábla 2, LVI. tábla 1).

508 ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1999, 93.